

سنڌي ٻوليءَ جي مطالعي جو اشاعتي سلسلو

سنڌي آوازن جا تبادلا

محمد سومار شيخ

سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو

حيدرآباد / ڪراچي

سنڌي آوازن جا تبادلا

محمد سومار شيخ

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو

حيدرآباد/ڪراچي

۱۴۱۲ھ/۱۹۹۲ع

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جو اشاعتي سلسلو

سنڌي ٻوليءَ جي مطالعي بابت

پهريون ڪتاب

۱۹۹۲ع

تعداد هڪ هزار

ملڻ جو هنڌ

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو

سنڌ صوبائي ميوزيم

قومي شاهراهه، حيدرآباد سنڌ

قيمت ۰۰ - ۱۵ روپيا

هيءُ ڪتاب سنڌ ٽيڪ ڪمپيوٽرز حيدرآباد وٽان ڪمپوز ٿيو ۽ سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري حيدرآباد/ڪراچي طرفان شايع ٿيو.

عنوان جي فهرست

پیش لفظ

مہاگ

- ۱ (۱) الف جو و، س، ه ۽ ۽ سان تبادلو
۴ (۲) ب جو پ، پ، و سان تبادلو
۵ (۳) پ جو ب سان تبادلو
۶ (۴) پ جو ب، چ، جه، و سان تبادلو
۷ (۵) ت جو ث، چ، د، ڌ سان تبادلو
۹ (۶) ٿ جو ت، ڌ، ۽ سان تبادلو
۱۱ (۷) ٺ جو ٺر، ڙ سان تبادلو
(۸) ڻ جو ٺ، ت، ڌ، ڏ، ڙ، س، ل ۽ ڙه سان تبادلو
۱۳ سان تبادلو
۱۴ (۹) ڻ جو تبادلو
۱۴ (۱۰) پ جو ب، ت، چ سان تبادلو
۱۵ (۱۱) ڦ جو ب، پ، ف سان تبادلو
۱۵ (۱۲) ج جو ڇ، ڌ، ڍ سان تبادلو
۱۶ (۱۳) چ جو ج، ڊ، ڍي، ه سان تبادلو
۱۷ (۱۴) جه جو ڇ، ڌ، ڏي، س سان تبادلو
۱۸ (۱۵) ج جو ج، چ، جه، گ، ن، ڻ سان تبادلو
۱۹ (۱۶) چ جو ت، ٺ، پ، س، ڪ، ل سان تبادلو
۱۹ (۱۷) چ جو ت، ٺ، پ، ڙ، س، ڪ سان تبادلو
۲۱ (۱۸) ح جو تبادلو

- ۲۱ (۱۹) خ جو ک سان تبادلو
 ۲۱ (۲۰) د جوت، ت، ڌ، ڏ سان تبادلو
 ۲۲ (۲۱) ڌ جوت، ت، جه، د سان تبادلو
 ۲۳ (۲۲) ڌ جوت، پ، د، ڍ، ل سان تبادلو
 ۲۴ (۲۳) ڍ جو ڍر، ڌ سان تبادلو
 ۲۵ (۲۴) ڍ جو پ، د، ده سان تبادلو
 ۲۵ (۲۵) ڌ جو ج سان تبادلو
 ۲۵ (۲۶) ر جوت، ڙ، ل سان تبادلو
 ۲۶ (۲۷) ڙ جوت، ر، س، ل، ڻ، ه سان تبادلو
 ۲۷ (۲۸) ز جو ج سان تبادلو
 ۲۸ (۲۹) س جو ه سان تبادلو
 ۳۱ (۳۰) ش جو چ، س سان تبادلو
 ۳۱ (۳۱) ص جو چ سان تبادلو
 ۳۲ (۳۲) ض جو تبادلو
 ۳۲ (۳۳) ط جو تبادلو
 ۳۳ (۳۴) ظ جو ج سان تبادلو
 ۳۳ (۳۵) ع جو تبادلو
 ۳۴ (۳۶) غ جو گ سان تبادلو
 ۳۴ (۳۷) ف جو پ سان تبادلو
 ۳۵ (۳۸) ق جو تبادلو
 ۳۵ (۳۹) ک جو چ، گ، ڳ سان تبادلو
 ۳۶ (۴۰) ک جو چ، ڇ، ک، ڪ، ه سان تبادلو
 ۳۷ (۴۱) گ جو ڦ، س، ڪ، ڳ سان تبادلو

- ۳۸ (۴۲) گب جو ک، گ سان تبادلو
 ۳۹ (۴۳) گھ جو ک، گ سان تبادلو
 ۳۹ (۴۴) گت جو گھ سان تبادلو
 ۴۰ (۴۵) ل جو ر سان تبادلو
 ۴۱ (۴۶) مر جول، و، ۛ سان تبادلو
 ۴۲ (۴۷) ن جو چ، ل سان تبادلو
 ۴۲ (۴۸) ڻ جو ڙ سان تبادلو
 (۴۹) و جو، ا، ب، پ، پ، ڦ، ک،
 ۴۳ م، ن، ھ سان تبادلو
 (۵۰) ھ جو، ا، پ، چ، چ، س، ش،
 ۴۵ ک سان تبادلو
 ۴۷ (۵۱) ۛ جو ت، ت، م سان تبادلو
 ۴۸ (۵۲) ي جو ج، چ سان تبادلو

پيش لفظ

سنڌ صوبائي حڪومت جي طرفان ”سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو“ (سنڌي لئنگويج اٿارٽي) قائم ٿيو آهي جنهن جي سهاري هيٺ سنڌي ٻولي بابت تحقيقي اشاعت جو سلسلو شروع ڪيو ويو آهي.

”سنڌي ٻوليءَ جو مطالعو“ هڪ وسيع موضوع آهي، جنهن ۾ ٻوليءَ جي تاريخ، صرف نحو، ٻوليءَ جي اندروني سٽاء، روزمره جي ٻولي، اصطلاح، الفاظ وغيره اچي وڃن ٿا. انهن عنوانن تي تحقيقي ڪتاب شايع ڪرڻ ”سنڌي لئنگويج اٿارٽي“ جي رٿا ۾ شامل آهي. هي ڪتاب ”سنڌي آوازن جا تبادلا“ انهيءَ رٿا جي سلسلي جو پهريون ڪتاب آهي.

مرحوم شيخ محمد سومار جو ادبي ڄاڻ ۽ تحقيق جي سلسلي ۾ راقم سان واسطو هو ۽ هن هيءُ ننڍڙو مگر قيمتي ڪتاب لکيو جيڪو سنه ۱۹۶۹ع ۾ شايع ٿيو. سنڌي زبان جي صوتيات جي سلسلي ۾ هن ڪتابڙي جي اهميت محسوس ڪندي ان کي دوباره شايع ڪيو وڃي ٿو. هن موضوع تي هي ڪتابڙو هڪ ابتدائي ڪوشش آهي ۽ اميد ٿي ڪجي ته ٻيا سمجهدار سڄڻ هن موضوع تي وڌيڪ ويچار ڪندا ۽ لکندا.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
چيئرمين سنڌي لئنگويج اٿارٽي

مهاڳ

علم لسان يا ٻوليءَ جي علم جي صوتيات هڪ وڏي شاخ آهي. صوتيات پڻ پنهنجيءَ جڳهه تي هڪ ڌار علم آهي. صوتيات جون پڻ ڪافي شاخون آهن، جن مان هڪ شاخ ”آوازي“ (اڪري) مٿا سٿا پڻ آهي.

جهڙيءَ طرح هڪ ريڙهي ۾ سؤ پئسا آهن، يا ڪٿي هيٺئن چئجي ته ”هڪ سئو نوان پئسا هڪ روپي جي برابر آهن“ ته غلط نه آهي آوازي مٿا سٿا يا تبادلو پڻ ائين آهي. هڪ آواز جي پاران ٻيو آواز ڪم ايندو آهي ۽ مطلب يا ڪارج ساڳيو ٿيندو.

مٿا سٿا يا آوازي تبادلي جا ڪئين قسم آهن. جن مان ٻه مکيه وڏا نمونا آهن.

(۱) گهرو يا ملڪي مٿا سٿا .

(۲) ٻاهرين يا ڌارين ٻولين سان مٿا سٿا.

لاڙي، ڪڇي، لاسي، ٿري، اترادي، سرائڪي، ۽ وچولي واري سنڌيءَ ۾ ٿورو گهڻو فرق آهي. اهو گهرو تبادلو آهي. ٻاهريون ٻوليون جهڙوڪ اڙدو، پنجابي، بلوچي، بنگالي، انگريزي، عربي ۽ فارسيءَ جو پڻ ڪجهه نه ڪجهه اکرن جي تبادلي تي اثر رهندو. اهو بيروني تبادلو آهي. بيروني تبادلي لاءِ هن تذڪري ۾ گهٽ گنجائش رکيل آهي، البتہ اندروني تبادلي کي وضاحت سان ورجايو ويو آهي.

سنڌ ۾ ڪئين ٻاهريون ٻوليون اچي هتي جون ٿي ويون. انهن جي مادري ٻوليءَ جي مٿا سٿا جو پڻ سنڌيءَ تي اثر آهي. پراڻا سنڌي ۽ نوان سنڌي انهيءَ تبادلي کي هيٺ ٻه ڪٿيو اچن. جيڪي قومون هيٺ تازو سنڌيءَ کي پنهنجو ٻيون ڪن،

انهن پڻ ٻوليءَ ۾ آوازي گهڻي هير ڦير آندي آهي. اسان جي ٻولي حضرت عيسيٰ کان ۵۰۰۰ ورهيه اڳ ڳالهائي ۽ لکي ويندي هئي. هن ٻوليءَ کي اُسرڻ، پڙهڻ، هٿين، سومرن ۽ ٻين قومن آرين کان اڳ پئي ڳالهائيو ۽ لکيو. آريا پڻ هن ٻوليءَ کان زبردست متاثر ٿيا. سنڌيءَ جو آرين جي ٻوليءَ سنسڪرت تي ۹۵ سيڪڙو اثر آهي. آرين کان پوءِ يوناني سڻين، عرب، ايراني، افغان ۽ ترڪ پڻ هن ڏيهه ۾ آيا، انهيءَ جو به هن ٻوليءَ تي ڪجهه نه ڪجهه اثر ٿيو. هينئر جو اسان جا هندستاني پائر اسان وٽ اردو ٻولي کڻي آيا آهن ته ڪجهه سنڌيءَ جو اردوءَ تي ۽ ڪجهه اردوءَ جو سنڌيءَ تي اثر پئجي رهيو آهي. اُهي اثر ئي آهن جي آوازن کي تبديلي جي رس ۾ آڻين ٿا.

اسان آوازن جي مٿاستا جي تاريخ ڪنڊاسون ته موهن جي دڙي کان وٺي اڄ ڏينهن تائين اها مٿاستا، اسان سان ساٿ ڏيندي اچي. قومن جي تاريخ جي سچي سچاڻپ وٺي هجي ته ٻوليءَ کان پڇجي. ٻولي ئي قومن جي ٻولتي تاريخ آهي. هي جو اسين ڪن لفظن ۾ ”و“ کي ”ب“ ڪري اُڇاريندا آهيون اهو اسان تي آرين جو اثر آهي. اسين چئون ”واهوندو“ ۽ ساڳيو لفظ ”وسنت“ ۽ بسنت به ڪري اُڇاريون. سڌو سنئون اهو اثر اسان تي آرين جو آهي. اهو اسان تي موهن جي دڙي جي تهذيب، تمدن ۽ تاريخ ختم ٿيڻ کان پوءِ پيو آهي. اسان به آرين کي بخشيو ڪو نه. آريا جتي ”ب“ جي جاءِ تي ”و“ ڪم آڻيندا آهن. اهو سڌو سنئون مٿن اسان جو اثر آهي. اردو ۽ هندي جيڪا سنسڪرت جي ٻڻ مان آهي، ان تي به سنسڪرت وانگر ۹۵ سيڪڙو اثر

آهي. سواءِ اڪرن جي هير ڦير جي سنڌي، هندي ۽ اردو هڪ جهڙيون ٻوليون آهن. البت ڪي خوبيون جي سنڌيءَ ۾ آهن سي مذڪوره ٻولين ۾ نه آهن.

متاستا جا جيڪي وڏا سبب آهن، انهن ۾ پراڻي رسم الخط جو بنهه وڏو هت آهي. ”ب“ ۽ ”و“ جو جيڪو تبادلو ٿيو آهي جنهن جو ذڪر مٿي ڪيو اٿم؛ اهو پڻ رسم الخط جي پراڻي لکيت جي ڪري ٿيو آهي. موهن جي دڙي جي ”ب“ ۽ برهمي يا آرين جي لکيت جو ”و“ هڪ جهرمي شڪار رڪن ٿا انهي ڪري ”و“ جي جڳهه تي ”ب“ اچي وئي ۽ عالمن سڳورن جو ”و“ جي جاءِ تي ”ب“ ڪي ياد ڪيو ته، عوام به اها اهل ڪئي ۽ اها غلطي درستيءَ ۾ تبديل ٿي وئي. غلط اچارڻ به متاستا ڪي هتي ڏئي ٿو. ڪو چوي ”ويڙهو“ ته ڪو چوي ”لوڙهو“ ڪو فرمائي ”نقصان“ ته ڪو چوي ”نڪشان.“ ايئن ڦير گهير ڪي هتي ٿي ملي. ڌار ڌار لهجا پڻ متاستا جا جوابدار آهن. اُترادي چون ”ڇا“ لاڙي چون ”ڪڇاڙو“ ۽ ڪي ته مرڳو چون ”ڪڇا.“ لهجن کان به وڌيڪ متاستا ڪي ”سهوليت“ هتي ڏي ٿي. هرڪو چاهي ٿو ته ڏکڻي آواز جي بدران سولو آواز ٻوليان. ڳرا آواز انهيءَ ڪري ماڳهين ڇڏي ڏين ۽ هلڪا اکر اُچارين ٿا. ”هت ٿي ويهه“ ڪي اسان جا لاڙي پاڻر چون ٿا ته ”ات ٿي وي.“ اُترادي ۽ وچولي وارا انهيءَ گت سبب مٿانئن ڏاڍو کلندا آهن. پر هو به انهيءَ ڪل جي پرواهه نه ڪري به پنهنجي اها گت ڪڍي اچن. ڪي ڪي اکر هڪ جهڙا ٿين ٿا، انهن ۾ سواءِ باريڪ فرق جي، وڌيڪ ويڇو نه هوندو آهي. ”شيخ“ ڪي انهيءَ ڪري ڪي اُچارين ”سيخ.“ اهڙيءَ طرح هڪ جهڙا اکر گهڻو ڪري

پاڻ ۾ تبديل ٿيندا آهن. مرڪب اکر (وسرگ) جهڙوڪ پ، ٺ، ڦ، ڇ، جھ، ڌ، ڍ، ڪ، گھ ۾ (هه) گڏيل آهي. اهي مرڪب اکر (وسرگ) اسان جي سنڌي قوم وٽ اسرن جي اثر سبب آيا. اسر ”س“ کي ”هه“ ۾ ڦيرائيندا هئا. انهيءَ ڪري انهن مرڪب اکرن کي آرين وري ”هه“ کي ”س“ ۾ ڦيرايو. اسر جي اسان جا وڏا بزرگ هئا سي چوندا هئا ”بهت“ ته آريا چوندا هئا ”هست“، اتي آرين ”ت“ (تهه) کي ”ست“ ۾ ڦيرايو. اسان مرڪب اکرن مان ڪٿي ”هه“ وڃائيندا آهيون، ڪٿي مرڪب اکر جي اڳ وارا اکر غائب ڪندا آهيون. ڪٿي وري مرڪب اکر اڳئين اکر سان گڏ ”هه“ جي پٽري اُچار سان ياد ڪندا آهيون. ڪن اکرن ۾ واڌارا به ڪريون ته ڪن اکرن ۾ ڪوٽ به رکيون. ڪي چون ”ڍڪڻ“ ته ڪي چون ”ڍڪ“. اکرن جي مٿا سٽا جا وڏا سبب اهي ئي آهن. ننڍا سبب ٻيا به آهن جهڙوڪ آبهوا جو اثر، ٻاراڻي ٻولي، ٻائيءَ ٻوليءَ جو اثر وغيره مگر اهي اثر زوردار اثر نه آهن، تنهن ڪري اکرن جي تبادلي ۾ انهن کي نظر انداز ڪري سگهجي ٿو.

آواز جي مٿا سٽا مان وڌو فائدو هي آهي ته: (۱) اسان کي لفظ جي معنيٰ آسانيءَ سان ملي وڃي ٿي. (۲) اهو پڻ پتو پئي سگهي ٿو ته، اها مٿا سٽا ڪهڙي وقت ۾ ٿي ۽ ڇو ٿي. مثلاً ڪو اکر ”و“ جي بدران ”ب“ ٿيو ٿو ڪم اچي ته اسان يڪدم چوندا سون ته اها مٿا سٽا آرين ۽ سنڌين جي تصادم وقت ٿي. اهڙي طرح سان اکر جي مٿا سٽا سبب معنيٰ ۽ تاريخ اسان اڳيان اڀري بيهي ٿي. مٿا سٽا مان ڪجهه نقصان به آهن. اکرن جو حليو به بگاڙيو وڃي ٿو مثلاً

”نقصان“ ۽ ”زيارت“ کي ڪو ”نشڪان“ ۽ ”جيارت“ چوي ته اهو ته لفظ جو پيڙوئي غرق ڪيو ويو ۽ لفظ جو جليوئي بگاڙي آواز کي بد ڏيو ڪيو ويو. اهڙي طرح کي کي سهڻا الفاظ بد ڏيڻا ٿيندا آهن ۽ ٿورن لفظن ۾ اڪرن جي هير ڦير سبب معنيٰ جي بدران مرڳو انهيءَ جو ضد يا الٽا پيدا ڪندي آهي. مگر گهڻي قدر ائين نه ٿيندو آهي. گهڻي قدر اڪرن جي هير ڦير سبب درست معنيٰ نڪري ايندي آهي ۽ اڪرن جي هير ڦير سبب اصليت کي ويجهو پوندو آهي. انهن فائدين کي نظر هيٺ رکي مون هي ڪتاب لکيو آهي. اگر ڪنهن هن مان فائدو ورتو ته چئبو ته منهنجي محنت سڃاڻي وئي ۽ مون کي منهنجي محنت جو ڦل ملي ويو.

محمد سومار الله بچايو شيخ
 پير عالي شاه جو ڪوٽ بدين، سنڌ
 ۱۸ فيبروري ۱۹۶۸ع

سنڌي آوازن جا تبادلا

(۱) الف

جهڙي طرح راند ۾ مزو ۽ لطف ايندو آهي. اهڙي طرح آوازن جي ڦير گهير ۾ پڻ مزو ۽ لطف آهي. البته اهو مزو تڏهن ايندو، جڏهن اوهان آوازن جي سڀني طرح ڦير گهير جو مطالعو ڪندا. راند ڪيتري به ڪڍي دلچسپ چوڻ هجي، پر جي ڪنهن ان کي سمجهو ئي نه هوندو ته ان لاءِ اها دلچسپ راند به مڙهي دٻي ۾ ٽڪريون ٿي پوندي. اهڙي طرح هي دلچسپ تبادلا به دلچسپي ٿا طلبين. انهن کي اگر اوهان دلچسپي سان مطالع ڪيو ته پوءِ ڪنهن به ڏکئي لفظ جي معنيٰ اوهان لاءِ ڏکي نه رهندي.

”الف“ سنڌي الف-بي جو پهريون اکر آهي. ”الف“ جو گهڻو ڪري ”ه“ سان تبادلو ٿيو آهي. چو ته پراڻي سنڌو ماڻھو جي رسم الخط ۾ ”الف“ ۽ ”ه“ جي رسم الخط ذري گهٽ هڪ جهڙي آهي. ان کان سواءِ ننڍا ننڍا ٻيا پڻ تبديل ٿيا آهن. هيٺ الف جي افاديت جو ذڪر ڪريان ٿو: الف جي جڳهه تي لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ ”و“ ايندو ته جمع مان واحد ٺهي پوندو: مثلاً

واحد	جمع
ڪاڌو (و)	(۱) ڪاڏا (الف)
رڻو (و)	(۲) رڻا (الف)
ٿو (و)	(۳) ٿڌا (الف)
وينو (و)	(۴) وينا (الف)

(۵) چوڪرا (الف)	چوڪرو (و)
(۶) وٺا (الف)	وٺو - (و)

”الف“ جي جاءِ تي ”س“ آئي ته اصل معنيٰ جي ابتڙ لفظ ٿي ويندو. مثال:

الف	س
اولو	سولو.
رهنج	سهنج
اهڪو	سهڪو.

گهڻين جاين تي لفظن مان ”الف“ ڪري پوندو آهي ۽ اڇاريندڙ انهيءَ کي نه کڻندا آهن. مثلاً

مائنڌ	مهند
اُبهڻ	بيهڻ
هائي هائي	هئي هئي
ڪاڏي	ڪيڏي

ڪٿي ڪٿي ڪريل ”الف“ جي جاءِ تي ”ت“ ”ث“ آڀري بيهندا آهن، جنهن جو مثال ”ڪٿان“ جي ڦير گهير ۾ نظر ايندو. لفظ ”ڪٿان“ شاه پڻ ڪم آندو آهي.

”ڪٿان سڪين سپرين ڪا سايڪي ڪار“ انهيءَ ”ء“ جي جاءِ تي هينئر (ت) پئي ڪم اچي، سڀ ”ڪٿان“ پيا اڇاريون. انهيءَ ٻاري ۾ اوهان ”ء“ جي ذڪر ۾ وڌيڪ ڳالهيون مطالع ڪري سگهو ٿا.

اوهان پراڻو سنڌي شعر پڙهندي ”اُتو“ لفظ ضرور ڏسندا. اهو لفظ لاسي ۽ جابلو سنڌيءَ ۾ اڄ به ڪم ايندو

آهي. اسان ”اُتو“ جي جاءِ تي ”چيو“ لفظ ڪم آڻيندا آهيون. اهو ”الف“ ۽ ”چ“ جو تبادلو آهي. اهڙيءَ مٿا سٺا ”ارا“ يعني ”ڪلا“ لفظ ۾ ٿي آهي. اتي وري ”ا“ جي بدران ”ڪ“ ڪم آيو آهي.

الف جو وڏو تبادلو ”ه“ سان ٿيو آهي، انهيءَ لاءِ ڪي سبب پڻ آهن. هڪ ته ”الف“ ۽ ”ه“ جو آواز هڪجهڙو آهي، ٻيو ته انهن جي تحريڪ پڻ ساڳي آهي. انهي ڪري ”الف“ جي جاءِ تي ”ه“ گهڻي انداز ۾ ڪم آئي آهي. مثلاً

هُن	اُن
هُن	انهن، اُنن
هُتي	اُتي
هُت	اُت
هتان	اتان
هُو	اُو
هو	او
هي	اي

گهڻو ڪري ٻارڙا ”ه“ جي جاءِ تي ”الف“ ڳالهائيندا آهن ڇو ته هنن کي ”ه“ کان ”الف“ سولو لڳندو آهي. لاڙي ماڻهن تان اترادي رڳو انهيءَ ڪري ڪلندا آهن، جو انهن ۾ ”ه“ جي بدران ”الف“ ڳالهائڻ جي عادت گهڻي آهي. جيڪا لاڙين، ڪڇين ۽ لس ٻيلي وارن ۾ بنهه گهڻي آهي. شاهه جو رسالو سڄي جو سڄو لاڙي لهجي ۾ آهي.

”ايڪ قصر درلڪ، ڪوڙين ڪٽس ڳڙڪيون“
 هتي ته هيڪاري ڳالهه پڌري ٿي ته لاڙين جو ”ه“ جي جاءِ تي
 ”الف“ ڪم آندو ته انهيءَ عيب سبب پنهنجا پائر اترادي ته
 پاڻ تان ڪلايائون پر هو هندي جا جنم ڏيندڙ ٿي پيا. هندي يا
 اردوءَ کي سنڌيءَ جنم ڏنو آهي، اها ڳالهه ڪنهن پي دفعي
 اوهان سان ڪبي، هتي چيڙ چاڙ نه ڪبي.

(۲) ب

اوهان ”الف“ کان پوءِ ”ب“ ته ضرور پڙهي هوندي.
 ”ب“ آئيويٽا موجب پيو اکر آهي. ”ب“ جو تبادلو هڪ ”و“
 سان، پيو ”پ“ ۽ ”پ“ سان ٿيندو آهي. ”ب“ ۽ ”پ“ هڪ
 جهڙا آواز آهن. انهيءَ ڪري اسين چئون بابا پر اسان جا
 ڪچي پائر چون ٻاوا. اهو ”ب“ جو ”پ“ سان پڌرو تبادلو
 آهي. پر پراڻي رسم الخط ۾ ”ب“ ۽ ”و“ جي صورت ۾
 ٿورو تفاوت هو. انهيءَ سبب جي ڪري ”و“ جي جاءِ ”ب“ ۽
 ”پ“ جي جاءِ تي ”پ“ عام طرح استعمال ٿيو. هيٺ اهڙا
 مثال ڏيان ٿو، جنهن مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته ”ب“ وارا اکر
 ”و“ ۾ ڪيئن تبديل ٿيا:

ب	و
ٻاجو	واڄو
ٻاندر	واندر
ٻانس	وانس
ٻرسڻ	ورسڻ
ٻره	وره

بنرو	ونو (ونرو)
بارو	وارو
بار بار	وار وار
بتال	وتال
بکو	وڪو

”ب“ کي وسرگ جي قاعدي موجب ڪڏهن ڪڏهن
 ”پ“ ۾ تبديل ڪبو آهي. ڪٽنب لفظ ڪٽي ڪٽي ”ڪٽپ“
 انهيءَ قاعدي سبب پٽڻ ۾ ايندو آهي.

(۳) ب

سنڌي ”الف ب“ ۾ ”ب“ ٽيون نمبر اکر آهي. ”ب“
 کي دٻيل ”ب“ سمجهڻ گهرجي. اکر اوهان ڌارين دوستن کي
 ”پ“ جو اچار سيکاريو ته انهن کي ٻڌايو ته ”پ“ مشدد
 ”ب“ آهي، اکر اوهان مشدد ”ب“ وانگر ”پ“ ڪنهن غير
 سنڌي کي سيکاري ته هو آسانيءَ سان اهو اکر اُچاري
 سگهندو.

جيئن ته ”ب“، ”پ“ جي دٻيل صورت آهي، تنهن ڪري
 ان جو آواز به ”ب“ وانگر تبديل ٿيندو آهي، اسان جا ڪچي
 پائر گهڻو ڪري ”ب“ کي پ ڪري اُچاريندا آهن. اسان اکر
 ڪنهن ڪچي پاءُ کان ”پاوا“ لفظ پڌون ته يقين سان ڄاڻو ته
 اهو ”بابا“ جو بدليل ۽ متبادل آواز آهي. اوهان اکر ڪچي
 پائرن جي ڪن لفظن جي ”پ“ جي جاءِ تي ”ب“ داخل ڪندا
 ته اصل لفظ اوهان کي سامهون ٿي بيهندو ۽ اوهان جي منجهه
 دور ٿي ويندي. اسان جا ڪچي پائر مهاڻا گانڌيءَ جي پيار

مان ”ٻاپو“ ڪري چوندا هئا. هن لفظ مان اسان کي ”ٻ“ ،
 ”ٻ“ ۾ ڦيرائڻي پوندي ۽ لفظ ”ٻاپو“ ”بابو“ (ٻ - ٻ)
 ڏسڻ ۾ ايندو. ”بابو“ ۽ ”ابو“ کان ته اوهان واقف ئي هوندا.
 اسان پنهنجي پياري ”پيءُ“ کي ”بابو“ به ڪري چوندا
 آهيون. اهڙي طرح آوازن جي هير ڦير اوهان کي ڏکين لفظن
 سمجهڻ جي سگهه ڏيندي. ڪٿي ڪٿي ”ٻ“ جي اڪري ڦير گهر
 ”ٻ“ وانگر پڻ ٿيندي آهي چو ته ”ٻ“ ۽ ”ٻ“ ملندڙ آواز
 آهن.

(٤) ٻ

”ٻ“ سنڌي آئيويٽا ۾ چوٿون نمبر اکر آهي. هن اکر جو
 ”ٻ“ ”جه“ ”و“ ۽ ”ج“ سان تبادلو ٿيو آهي. اسان ”پاءُ“
 ”سانڀر“ ”اُٻارڻ“ اُچاريندا آهيون ۽ سڀ الفاظ ڳالهائڻ وقت
 ”ٻ“ جو چڻو اچار ڪندا آهيون پر اسان جا ڪچي ۽ لاڙي
 ڀائر، ”ٻ“ جو ”ٻ“ ۽ ”ه“ جي ملڻ سان ٺهيو آهي تنهن
 مان ”ه“ ڪڍي باقي ”ٻ“ کي اُچاريندڙ آهن، ۽ اُهي انهن
 لفظن کي ”باءُ“ ”سانبر“ ”اُٻارڻ“ ۽ ”سب“ اُچاريندڙ آهن.
 کي چون ڪتب، ته کي چون ڪٽڻ، کي چون ”سپ“ ته
 کي اُچارين ”سب.“

جيئن ته ”ٻ“ کي ”ٻ“ آواز ويجهو آهي انهيءَ ڪري
 کي ”ٻ“ ۾ تبديل ڪن. جيئن ته:

اُٻارڻ	ڪي	اُٻارڻ
اڀلو	-	اڀرو
اڀلڙي	-	اڀري
سڀل	-	سڀر

اوهان ”ب“ جي ذڪر ۾ ”ب“ ۽ ”و“ جو تبادلو ضرور ڏيان ۾ رکيو هوندو. ”پ“ آواز جڏهن ”ب“ جي تبديلي هيٺ آيو تڏهن ”و“ جو تبادلو ازخود انهيءَ جي آواز کي ويجهو ٿي ويو. اسان ”نپاهڻ“ مصدر اچاريندا آهيون. ان کي ڪي دوست ”نواهڻ“ ڪري ياد ڪندا آهن. اهو تبادلو پهرين ”نپاهڻ“ مان ”نباھڻ“ ٿيو هوندو ۽ پوءِ ”نواهڻ“ جي صورت ورتي هوندائين. هي جو ڪي ماڻهون ”پٽون“ کي ”وچون“ چوندا آهن اهو به انهيءَ تبديلي جي ڪري.

اسان جا ڪچي پائر ”پ“ کي ”جه“ ۾ پڻ ڦيرائيندا آهن. اسان چئون ”لپڻ“ ۽ ڪچي چون ”لجهڻ“، ڪي ته رڳو ”لپڻ“ جي ”پ“ مان ”ب“ وڃائي لهڻ ڪري اچارين. اهو ”پ“ جي بدلي ”ه“ جو اُسرڻ آهي. ڪي لپڻ ۽ لهڻ بدرآن ”لڏڻ“ جي صورت ”لڏي“ ڪم آڻين. مون شيءِ لڏي آهي. اهو ”پ“ ۽ ”ڏ“ جو تبادلو آهي.

جيئن ٻين آوازن جو تبادلو اوهان هن کان اڳ ڏٺو آهي. اهڙو تبادلو سڀن اکرن جو پاڻ ۾ ٿيندو آهي. آوازن جي تبديلي سان معنيٰ ۾ تبديلي ڪانه اچي، پر ڏکيو لفظ مرڳو اسان ٿيو پوي. اوهان جي سڀن اکرن جا تبادلا پاڻ وٽ نوت ڪري رکيا ته توهان کي ڪنهن به سنڌي لفظ جي معنيٰ ڳوليندي دير مور ڪانه لڳندي.

(۵) ت

اوهان ”الف ب“ پڙهندي ”ت“ اکر ته پڙهيو هوندو. سنڌي ”الف ب“ ۾ اهو حرف پنجون نمبر اکر آهي. ”ت“ جو وڏو تبادلو ”د“ سان ٿيندو آهي.

اوهان جي امتحان خاطر آءٌ هيٺ ڪي لفظ لکان ٿو،
 اوهان ڪوشش ڪري انهن جو ”د“ ۾ تبادلو ڳوليو:
 (۱) تنٽ (۲) پليٽ (۳) شٽ (۴) انت (۵) مات
 (۶) آساونت (۷) باروت (۸) بوتو (۹) تاتارڻ ۽ (۱۰)
 توڙ. اوهان انهن اکرن جو تبادلو ڳولهي ورتو ته معنيٰ به ڄڻ
 ڪر ڳولهي ورتي. اوهان ڪجهه ڪوشش ته ڪريو. متان ڏهن
 لفظن مان ٽي لفظ ڳولهي سگهو. ڪوشش ڪاميابيءَ جي
 ڪنجي آهي. جي اوهان ٽن لفظن جي هير ڦير ڳولهي لهي
 سگهيا، ته چئبو ته منهنجي ان پڇڻي محنت سڃاڻي ٿي.
 هاڻ اوهان جيڪي لفظ ڦير گهير ۾ آندا آهن سي هيٺين
 لفظن سان پيڻيو. اميد ته اوهان کي نتيجي جي خبر پئجي
 ويندي. اهو اکرن جو تبادلو به آهي ۽ لفظن جي معنيٰ پڻ:

(۱) تنٽ	تند (ت-د)
(۲) پليٽ	پليد
(۳) شٽ	شايد
(۴) انت	اند (حد)
(۵) مات	ماد
(۶) آساونت	آساوند
(۷) باروت	بارود
(۸) بوٽو	بودو
(۹) تاتارڻ	ڌتارڻ
(۱۰) توڙ	دوڙ

هيءَ به ڳالهه اوهان کي ياد رکڻي پوندي ته ”د“ ”ڌ“
 هڪجهڙو لهجو رکن ٿا. گهڻا ماڻهو انهن ۾ تميز نه ڪندا

آهن. انهيءَ ڪري جيئن ”ت“ جو ”د“ ۾ تبادلو ٿيندو آهي، تيئن ”ڌ“ ۾ به تبادلو ٿيندو آهي.

ٻڌائڻ	(۱) بنائڻ
ٻاڏاڙ	(۲) ٻانڌاڙ
ٻاڏڙو	(۳) ٻانڌڙو
ٻاڏ	(۴) ٻانڌ
اونڌو	(۵) ابڻو
ٻڌائڻ	(۶) جنائڻ

انهيءَ تبادلي کان سواءِ ٻيا پڻ ڪي ”ت“ جا تبادلا آهن. ڪٿي ڪٿي ”ت“ ڪٽجي ويندي آهي. ”التڻ“ انهيءَ ڪري ”اٿڻ“ ٿيو آهي. ڪٿي ”ت“ ”ڌ“ ۾ تبديل ٿيندي آهي. جيئن بسنت مان بسنڌ. اوهان ”اٿڻ“ لفظ ته ٻڌو هوندو، ان جي معنيٰ چوڻ آهي. اها ”ت“ ۽ ”ڇ“ جي مٿاستا آهي. مٿيئن مٿاستا کي ڏسي چئي سگهجي ٿو ته ”ت“ جو ”ت“ ”ڌ“ ۽ ”ڇ“ سان تبادلو ٿيندو آهي. ڪٿ ڪٿ ”ت“ اکر ڪٿي پڻ ويندو آهي.

(۶) ت

”ت“ اسان جي ”الف ب“ ۾ ڇهون نمبر اکر آهي. اهو اکر ”ت ه“ سان ٺهيو آهي. انهيءَ اکر جو گهڻو تبادلو ت، ڌ ۽ سان ٿيو آهي.

گهڻن اکرن جي وچ ۾ ”ت“ وانگر ”ت“ به ڪمزور ٿي ختم ٿي ويندي آهي. انهيءَ جي جاءِ تي ”ه“ اڀرندي آهي. هونئن به اوهان ڏٺو هوندو ته جڏهن ڪو جوان جفاڻ

ماڻهو پوڙهو ٿي، ڪمزوريءَ ڏانهن وڌڻ لڳي ٿو ته، ان جي جاءِ تي سندس اولاد اڀرڻ لڳي ٿو ۽ اهو سندس ڪم هٿ ۾ کڻي ٿو. اهڙيءَ طرح اکر جڏهن ڪنهن جاءِ تي ڪمزور ٿيندو آهي ته ان جي جاءِ تي ٻيو اکر اڀرندو آهي ۽ اسان انهيءَ جو ئي آواز ڪندا آهيون. پراڪرن جي دنيا عجيب آهي. ساڳيا مثل اکر سالن کان پوءِ اسري پوندا آهن. هن ڪتاب ۾ اکرن جو اڀرڻ ۽ ٻڌڻ ضرور ڏسي سگهندا. اهو ڏسي حيرت ٿيندي ته ڪو اکر ڪٿي ٻنهي ڪمزور ٿي ويو هوندو؛ اهو اکر ٻي هنڌ زوراور ٿيو ٻين اکرن کي پيو هيسائيندو ۽ پنهنجو ٻل جتائيندو. اوهان شاه جو رسالو ته پڙهيو هوندو، جنهن ۾ شاه صاحب هڪ هنڌ فرمائي ٿو ته: ”ڪٿان سڪڻين سپرين ڪاسايڪي ڪار.“ اسان ڪٿان جي بدران چئون ”ڪٿان“. هاڻ اوهان کي ڪجهه ڪل پئي هوندي ته آواز ڪيئن مرن ۽ جيئن ٿا. ”ء“ جي جڳهه تي ”ت“ ۽ ”ٺ“ جي جاءِ تي ”ء“ رساڪشي ڪري رهيا آهن. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته ”ت“ جو آواز مري سري به جي پيو ڇو ته اسان هينئر ”ت“ ئي پيا اُچارئون، ”ء“ کي اسان وساري ڇڏيو آهي. ”اُماڻو“ (اُماڻڻ - مصدر) لفظ اوهان کي لاڙ ۾ عام طرح ٻڌڻ ۾ ايندو. ”ڪُڻو اُماڻي ڇڏ“. اوهان حيران نه ٿيو. ”اُماڻو“ لفظ ”اونڌو“ لفظ جو متبادل آهي. ”ت“ جي جاءِ تي ڪٿي ڪٿي ”ڌ“ به ايندو آهي. ”ت“ جو وڏو تبادلو ”ت“ سان ٿيو آهي. ”ت“ ۾ هونئن به ”ت“ سان ”ه“ گڏيل آهي. لاڙ، لاسي ۽ ڪڇي ”ه“ کي گهڻو ڪري مرڪب آوازن مان ڪيرائيندا آهن، باقي ”ت“ بچائي اچاريندا آهن. هيٺين مثالن مان اهو تبادلو پڌرو ٿئي ٿو:

جتي	جاڻي
تتي	تاڻي
جتي ڪٿي	جتي ڪٿي
تو	ٿو
تي	ٿي

اوهان کي اگر ”ت“ جو ڀيو تبادلو نظر اچي ته لکائي نه رکو، پنهنجي پائرن کي انهيءَ کان آگاهه ڪريو.

(۷) ت

”ت“ ستون اکر آهي. هن جي پراڻي صورت ”ڙ“ سان گهڻي ملندڙ هئي. پراڻي رسم الخط ۾ ”ت“ ۽ ”ڙ“ ذري گهٽ هڪ جهڙي صورت خطيءَ ۾ لکبا هئا، انهيءَ ڪري ’ت‘ ۽ ’ڙ‘ جو تبادلو گهڻي قدر ٿيو، اُن کان سواءِ تر، تل ۽ ز ۾ پڻ ”ت“ جي ڦير گهير ٿي.

”نات“ لفظ توهان ٻڌو هوندو. نچڻ وقت خاص نخري ۽ ناز جي ادائگيءَ کي ”نات“ چئبو آهي. نات کي ناز به چئبو آهي. اهو ”ت“ ۽ ”ز“ جو تبادلو آهي.

ڪچي گهڻو ڪري ’ت‘ کي ’تر‘ ڪري اُچارين. ’پُٺ‘ کي ’پُٺر‘، ’ٺي‘ (۳) کي ’ٺري‘ ۽ پاٽ کي ’پاٺر‘. اهو ’ت‘ ۽ ’تر‘ جو تبادلو ليکبو.

’تڪو‘ کي ’ترڪو‘ ۽ پوءِ ’تلڪ‘ ڪري ياد ڪيو ويو. ’ت‘ جو ’تر‘ ۾ تبادلي جو نتيجو هو، جنهن کي هندو

موجوده وقت ۾ 'نلڪ' ڪري چوندا آهن. اهو 'ت' ۽ 'تل' (تر) جو تبادلو آهي.

'ت' سان 'پ' جو ٿورو ڪجهه تبادلو ٿيو آهي. اسان مان ڪي چون ڪٽڻ ته ڪي اکين ڪپڻ، اهو 'ت' ۽ 'پ' جو ڦيرو آهي.

'ت' جو تمام گهڻو ڦيرو 'ڙ' ۾ ٿيو، جنهن جي لاءِ آئون اڳي ذڪر ڪري آيو آهيان ته، پنهنجن جون پراڻيون لکيتون هڪ جهڙيون هيون. هيٺ 'ت' ۽ 'ڙ' جي تبادلي ۾ ايندڙ ڪجهه الفاظ پيش ڪريان ٿو.

اندڙو (ت=ڙ)	اندڻ
ٿڙڻ	ٿڻ
هوڙ	هونڻ
اڙ	اوت
پلاڙي (پيڙي)	پلائي
پوڙو	پوتو
ڦوڙ	ڦوت
جڙاء	جتاء
جهنڊڙي	چپٽي
چڙڻ	چٽڻ
چڙيل	چٽل
لڙڪڻ	لٽڪڻ
ليڙو	لتو
نراڙ	للات

(۸) ن

”الف“ موجب ”ن“ انون نمبر اکر آهي. ”ن“ جو تبادلو ت، ث، س، ڌ، ڙ، ڏ، ل، ۽ ڙ ه سان ٿيو آهي.

”ناڻ“ کي ”ٿاڻ“ به چئبو هي. اهو ”ن“ ”ت“ جو تبادلو آهي. پاڻو ۽ چڻي (بيماري) انهيءَ هير ڦير سبب ”پاڻو“ ۽ ”چڻي“ ڪري اُچاربا آهن. ’ن‘ کي ’ت‘ وانگر اُچاربو ويو هو، تڏهن ت (ت+ه) مان ’ت‘ ڪڍي ويئي هئي ۽ باقي ’ه‘ بچائي ويئي جنهن کي ’س‘ ڪيو ويو. جيئن ’ڦاهي‘ کي ’ڦاسي‘ ڪري اُچاربو ويو. اهو تبادلو قديم وقت ۾ اٽڪل روءِ آرين جي وقت ۾ ٿيو. چو ته آريا ’ه‘ کي ’س‘ ڪريو اُچاريندا هئا. اُن وقت ’رڻو‘ ۽ ’رڻل‘ لفظ ’رڻيو‘ (رڻو = رڻو = رتھو = رهو = رسو = رسيو) ۽ رڻل (رڻل = رڻل = رتھل = رھل = رسل = رسيل) ڦير گهير ۾ آيا. اها ڦير گهير اسان کي پراڻي سنڌي جي پراڻي تاريخ ڏانهن متوجہ ڪري ٿي. گهٽ ۾ گهٽ آرين جي وقت ۾ هلندڙ سنڌي اسان اڳيان اُسري بيهي ٿي.

’ن‘ جي جاءِ تي ’ڏ‘ پڻ اُچاربو آهي. ’ڪنني‘ انهيءَ سبب ’ڪنڌي‘ ڪري اُچاريندا آهيون.

’پڻ‘ کي ’پڻاڏ‘ به چئون. اهو ’ن‘ ۽ ’ڏ‘ جو تبادلو آهي. ’ن‘ جو ’ت‘ ۾ تبديل ٿي آهي ته انهيءَ ”ت“ وري پنهنجو رخ ”ڙ“ ڏانهن ڦيرايو آهي. انهيءَ سبب ”جوڻو“ لفظ ”ڪوڙو“ ڪن پڌو آهي. ”ڙ“ جي جاءِ تي ”ڙه“ پڻ مستعمل ٿي آهي. ”لڻ“ انهيءَ ڪري ”لوڙه“ ٿي ياد ٿي آهي.

’ڙ‘ يا ’ر‘ جو ’ل‘ سان ويجهڙو تعلق آهي. ’ن‘ جو ’ڙ‘ ۾ تبديل ٿي آهي ته ’ل‘ به انهيءَ جي ايل جهلي وينو

آهي. 'نونو' ۽ 'لولو' انهيءَ تبادلي جو نتيجو آهي.

(۹) ث

سنڌي "الف ب" ۾ 'ث' نائون نمبر اکر آهي. اسان جي ٻوليءَ ۾ 'ث' جي ڦير گهير مُور ڪانه ٿي آهي. تبادلو انهن اکرن جو ٿيندو آهي جيڪي آواز رکنا آهن. اسان عربي اثر سبب 'ث' لکندا ته آهيون، پر اُچاريندا 'س' آهيون. انهي ڪري 'ث' کي اسين پڙهندي، لکندي ۽ ڳالهائيندي به صحيح سڃاڻي نه سگهيا آهيون چو ته اهو آواز اسان جو نه آهي پر عربن کان اُڏارو ورتو اٿئون. انهي ڪري اسان انهي اکر تي ڪو فخر ڪونه ڪندا آهيون. چو ته "ويهائي توڻ، اڏاري مت، ڪڏهن به ڪم نه ايندا آهن."

(۱۰) پ

اسان جي الف ب جو 'پ' ڏهون داڻو آهي. 'پ' سان ب چ ۽ ت جو تبادلو ٿيو آهي. لاڙي 'پر' لفظ کي 'بر' ڪري ياد ڪن، ڪڇي پڻ اُنهي ايل ۾ لاڙين سان پانهن پيلي ٿيندا آهن. اهو 'پ' ب' جو تبادلو آهي. ڪي 'پنجو' چون ته ڪي 'چنبو' چون. درست 'پنجو' آهي. يعني پنجن اکرين جو ميڙ. پر انهيءَ کي پنبو به چوندا آهيون. اهو 'پ' ۽ 'چ' جو تبادلو آهي. اوچتو لامارو ڏيئي، سرڻ جهپ ۾ ڪاشيءَ کڻي وڃي ته شيءِ جو ڌڻي وائيڙو ٿيو پيو ٺهاريندو. گهڻو ڪري سرڻ گوشت تي واھ جو جهپ هڻندي آهي. 'جهپ' ۽ 'جهت' هڪ

جهڙي معنيٰ رکندڙ لفظ آهي. هن لفظ ۾ ’پ‘ ۽ ’ت‘ جو تبادلو پڌري پت ظاهر آهي.

(۱۱) ق

اسان جي پياريءَ ٻوليءَ جو يارهون اکر ’ق‘ آهي. ’ق‘ پ + هه گڏجڻ سان ٺهيل اکر آهي. انهي ڪري اهو اکر مرڪب يا پٽن اکرن ۾ پڻ شامل آهي. ’پ‘، ’ف‘ ۽ ’ب‘ سان ق جو تبادلو ٿيو آهي.

’جائقل‘ کي جافر‘ به چوندا آهيون. اهو ’ق‘ جي جاءِ تي ف جو پڌري پت آيل اکر آهي. اهڙي طرح ٻين به ڪيتري لفظن ۾ ’ق‘ ڦري ’ف‘ ٿيندي آهي.

لاڙ ۽ ڪڇ جا رهاڪو لفظن مان ’هه‘ ڪڍي پوءِ ڳالهائيندا آهن. لاڙي ۽ ڪڇي انهيءَ ڪري ڦولھڙيون ۽ ڦهڪو لفظن کي ڦولڙيون ۽ ڦهاڪو ڪري چوندا آهن. اهو ”ق“ ۽ ”پ“ جي هير ڦير آهي. ”ق“ کي ’ب‘ ۾ تبديل ڪيو ويو آهي ’قند‘ لفظ انهيءَ ڪري ’بند‘ ٿي ويو آهي.

(۱۲) ج

’ج‘ اسان وٽ يارهون نمبر اکر آهي. هن جو تبادلو ’ي‘، ’ڄ‘، ’ز‘ ۽ ’ڙ‘ سان ٿيو آهي. ”ج“ جو اُچار ”ڄ“ کي ويجهو آهي. انهيءَ ڪي ”ج“ جي جاءِ تي ”ڄ“ پڻ ڪم ايندي آهي، مثلاً:

بجلي - وجلي.

پرڄا - پرڄا.

- راجا - راجا.
 ساجن - ساجن.
 مهراج - مهراج.
 'ج' جو اُچار 'ي' کي پڻ ويجهو آهي. انهيءَ ڪري
 انهن جو به پاڻ ۾ تبادلو ٿيو آهي، مثلاً:
 اچوڳ - ايوڳ.
 جوڳ - يوڳ.
 مسجد - مسيت.
 اسان جا بزرگ 'ج' جي بدران، 'ز' ۽ 'ذ' پڻ
 اُچاريندا آهن. مثلاً
 جات - ذات (ج-د).
 جاترا - زيارت (ج-ز).
 جيرو - زيرو (ج-ز).
 جونڪ - ذونق (ج-ذ).
 گجر - گزر (ج-ز).
 اهو 'ج' سان 'ذ' ۽ جو تبادلو آهي

(۱۳) ج

- اسان جي الف ب جو تيرهون 'ج' اکر آهي. 'ج' جو
 تبادلو 'ج'، 'ڏي'، 'د' ۽ 'هه' سان ٿيو آهي.
 سڄڻ - ساجن.
 پرڇا - پرڃا.
 وڄلي - بجلي.
 سڄ - سج.
 راجڪمار - راجڪمار.

هنن لفظن ۾ 'ج' جو اکر 'ج' سان تبديل ٿيو آهي.
 'ج' 'ج' سان تبديل ٿيندي آهي.
 'وڃا' کي 'وديا' به چئبو آهي. اهو 'ج' ۽ 'دي' جو
 تبادلو آهي. 'ويج' کي 'ويد' به چئبو آهي، اهو 'ج' ۽ 'د'
 جي هير ڦير آهي.

اسان جا پروج پائر جي سرائڪي ٻولي ڳالهائيندا آهن ۽
 سرائڪي ٻولي سنڌيءَ جي هڪ شاخ آهي. اُهي 'چلڻ' چون
 ۽ اسين 'هلڻ' چئون، اهو 'ج' ۽ 'ه' جو تبادلو آهي. اهڙي
 طرح 'ج' جا ٻيا تبادلا به ٿيندا آهن. جهڙا 'ج' ۽ 'جه' جا
 تبادلا توهان جي نظر مان گذرندا، ڇو ته اهي سڀ اکر هڪ
 جهڙي آواز جا حامل آهن.

(۱۴) جهه

'جهه' اسان جي الفابيٽ جو چوڏهون نمبر اکر آهي. هن
 جو تبادلو 'ج' 'ڏي' 'ڌ' ۽ 'س' سان ٿيو آهي.
 'جهپير' لاڙ جا مشهور ملاح آهن. انهن کي 'جُپير' به
 چئبو آهي. اها 'جهه' ۽ 'ج' جي هير ڦير آهي.
 'سنجها' کي 'سنڌيا' به چئبو آهي. اتي 'جهه' ۽
 'ڏي' جي مٽاسٽا ٿي آهي.
 'جهه' (ج+ه) مرڪب حرف آهي. ڌ(د+ه) به مرڪب
 حرف آهي. 'جهه' ۽ 'ڌ' جو تبادلو ٿيو آهي اهو گویا 'د' ۽
 'ج' جو تبادلو آهي:

اڀوجھ - اڀڌ
 پوجھ - پڌ
 رجھڻ - رڌڻ.

سوجهڻ - سوڌڻ.

منجهل - منڌل.

پراسان 'جهه' ۽ 'ڌ' جو تبادلو ليکيندا سون چو ته 'جهه' ۽ 'ڌ' اسان وٽ باقاعده اکر آهن.

'جهه' اصل ۾ 'ج' ۽ 'ه' جو ميڙ آهي. "هه" "س" ۾ ڦرندي آهي. "هنجهه" کي گهڻا ماڻهو جو "هنس" ڪري چوندا آهن، سو به انهي اثر جو نتيجو آهي. انهي ۾ "جهه" جي "ج" وڃائي باقي "هه" بچائي، ان کي "س" ڪيو ويو آهي. اهڙي طرح "هنجهه" لفظ ڦري "هنس" ٿي پيو آهي.

(۱۵) ج

"ج" پندرهون نمبر اکر آهي. هن اکر جو گهڻو تبادلو 'چ'، 'ڇ'، 'ڻ'، 'جهه'، 'گ' ۽ 'ن' سان ٿيو آهي. 'پڇرو' لفظ کي کي 'پنجرو' به ڪري چون. 'پڇڻ' لفظ ڪن وٽ 'پڇڻ' ٿي اُچاربو آهي. 'تڃ' کي کي 'ٿڻ' به چون. ويڻو ۽ وجهڻو هڪ ئي لفظ آهي. ماجر لاڙ جا ملاح آهن. اُهي 'ماڱر' به سڏجن. 'ڏاجوري' کي 'ڌارنورو' به چئبو آهي. انهن سڀن لفظن کي نمبروار جاچبو ته 'ج' جو 'ج'، 'ڇ'، 'ڻ'، 'جهه'، 'گ' ۽ 'ن' سان تبادلو ٿيو آهي. 'ج' خود گهڻون (غنه) اُچار آهي. انهيءَ ڪري هن جو ڻ، گ ۽ ن سان پلٽ اٽڪيو آهي. چو ته اهي اکر پڻ غنه آهن. ج ۾ ج جو عناصر پڻ جهلڪا وجهي جرڪي رهيو آهي. انهيءَ ڪري ج جو ج ۽ چ سان تبادلو ٿيو آهي. ج ج جهه چ چ اکرن جي بن مان چ ئي ٿڪ جو آواز آهي.

(۱۶) چ

‘چ’ ۽ ‘ت’ جو اُچار ساڳيو ته ڪونه آهي، پر پروارو آواز آهي. انهي پاڙيسريءَ جي ايل ۾ ج ۽ ت جو تبادلو آهي. ‘ت’ جو اُچار ‘ت’ کي ويجهو آهي. انهيءَ ڪري ‘چ’، ‘ت’ ٿي ‘ت’ پڻ ٿي ويو آهي. ‘ت’ ۽ ‘ڙ’ جو تبادلو ته اوهان پڙهي آيا آهيو. ‘چ’ جو تبادلو جڏهن ‘ت’ وٽ پهتو، تڏهن اها هير ڦير ‘ڙ’ تائين پڻ پهتي. انگريزيءَ ۾ C جو اُچار ڪٿي آهي ‘ڪ’ ته ڪٿا آهي ‘س’. جيئن ته اسان جو اکر ‘چ’ انگريزي اکر CH جي برابر آهي. انهيءَ مان H (ه) حذف ڪبو ته باقي وڃي C بچندو، اسان انهيءَ جهڙي ڪنهن پراڻيءَ هير ڦير سبب ‘چ’ کي ‘ڪ’ ۽ ‘س’ ۾ به آڻيندا آهيون. هيٺين لفظن ۾ اوهان مٿيئن ڦير گهير جا ڪجهه مثال ڏسندا:

چمڇو	—	چمڻو	(چ - ت)
چاليهه	—	تاليهه	(چ - ت)
ڳيچ	—	ڳيت	(چ - ت)
چنبو	—	پنجو	(چ - پ)
لالچ	—	لالس	(چ - س)
پچيل	—	پڪل	(چ - ڪ)
پچڻ	—	پڙڻ	(چ - ڙ)

(۱۷) چ

‘چ’ سترهون نمبر اکر آهي. اهو اکر مرکب آهي. ‘چ’ ۽ ‘ه’ گڏجڻ سان ٺهيو آهي. هن جو تبادلو ‘ت’، ‘ڙ’، ‘پ’

‘س’، ‘ڪ’ ۽ ‘ڙ’ سان ٿيندو آهي.
هن لفظن ۾ ‘ڇ’ تي توجه ڏيو ۽ ڏسو ته انهيءَ جو
ڪنهن سان تبادلو ٿئي ٿو:

(۱)	ڇيڙڻ	-	ڇيڙڻ.
(۲)	ڇيهل	-	ڇيئل (هرڻ).
(۳)	ڇاڙو	-	ڪاڙو.
(۴)	ڇايا	-	سايو.
(۵)	ڇو (لاسي)	-	ٿو.
(۶)	ڇن (لاسي)	-	ٿين.
(۷)	ڇو	-	ڪوھ.
(۸)	اوڇي	-	اوڳي.
(۹)	پاڇي	-	باڇي.
(۱۰)	پاڇائون	-	باڇائون.

اوهان مٿين لفظن کي اگر غور سان ڏٺو هوندو ته
‘ڇ’ جي جاءِ تي اوهان کي نمبر وار هيٺيان اکر ڦير گهير جي
نار ۾ ڦرندي نظر آيا هوندا ۽ (۱ ۽ ۲) ڇ (۳) ڪ (۴) س (۵)
ت. حيران نه ٿيو. ‘ڇ’ جي جاءِ تي لس ٻيلي وارا سنڌي ‘ت’
ڪم آڻيندا آهن. اسين چئون منهنجو پٽ پنجن سالن جو ٿيو.
آهي. لاسي چون مون جو پٽ پنجن سالن جو ٿو آهي. (۶) ت
(۷) ڪ (۸) ڳ (۹) ڇ (۱۰) ڇ.

‘ڇ’ مرکب حرف آهي. ‘ڇ’ ۾ ‘ڇ+ه’ مليل آهي.
‘ڇ’ اسان جي الف-ب جو سترهون اکر آهي. ‘ڇ’ جي ڦير
گهير جو خاڪو مٿي ڏٺو اٿم.

(۱۸) ح

ڪوبه سنڌي خواندو ”ح“ جو اچار درست نه ڪندو آهي. ”ح“ جي جاءِ تي ”هـ“ کي ياد ڪيو ويندو آهي. تنهن ڪري انهيءَ اکر وارا هڙموڙي اکر اسان ”هـ“ سان تبديل ڪري اُچاريندا آهيون. ’حقو‘، ’جور‘ وغيره جهڙا ته لفظ روز استعمال ڪندي اسان ’هڪو‘ ۽ ’هور‘ ڪري اُچاريندا آهيون. هونئن اسان لکندا ’ح‘ آهيون پر پڙهندا ’هـ‘ آهيون. ’ح‘ الف - بي جو ۱۸ اکر آهي. هن جي هير ڦير ’هـ‘ جي ڦير گهير جهڙي آهي.

(۱۹) خ

’خ‘ سنڌي الف - ب جو اوڻيهون اکر آهي. هي اکر پڻ اسان گهڻو ڪري درست نه اُچاريندا آهيون. خير محمد، خيرات ۽ خليل کي گهڻو ڪري ’ڪير محمد‘، ’ڪيرات‘ ۽ ’ڪليل‘ کي گهڻو ڪري ياد ڪندا آهيون. ڪي عربي دان انهيءَ اکر کي مخرج سان ڳالهائيندا آهن. پر ڪڏهن ڪڏهن هو به ’خ‘ کي ’ڪ‘ اُچاري ويهندا آهن. جيتوڻيڪ اسان ’خ‘ درست نه اُچاريندا آهيون پر انهيءَ مان اهو مفاد حاصل ٿئي ٿو، جو درست تلفظ جي ڄاڻ سڃاڻ جلد ٿيو وڃي. جي اسان جا بزرگ پنهنجي الف - ب ۾ ’خ‘ کي شامل نه ڪن ها ته ڪر ڏاڍي گڙ بڙ ٿئي ها ۽ گهڻا عربي تلفظ درست لکي ۽ سڃاڻي ڪونه سگهون ها، انهيءَ ڪري اهو اکر اسان وٽ هجڻ بند ضروري آهي.

(۲۰) د

”د“ ۲۰ نمبر اکر آهي. هن جو تبادلو ”ت“ ”ڌ“ ”ڏ“

۽ ”ڏ“ سان ٿيو آهي. ”د“ سان ”ت“ جو تبادلو گهڻو مشهور آهي. مثال طور:

آند آنت

آد ات

جسد جست

هيڪاندو ايڪانت

اهو سڀ ”ت“ جو تبادلو آهي. ٻين ٻولين ۾ به ”د“، ”ت“ سان تبديل ٿيندو آهي. ”ت“ ۾ ”ه“ گڏبو ته ”ت“ جو ڍانچو ٺهندو. ”گودڙي“ انهيءَ ڪري ڦري ”ڳوٺريءَ“ ٿيو آهي. ”د“ ڦري ڪٿي ”ڏ“ پڻ ٿيو آهي. ”بند“، ”ميندي“، ’ندان‘ ۽ ’ڏاڻو‘، انهيءَ سبب ’پنڌ‘ ’مينڌي‘، ’نڌان‘ ۽ ’ڏاڻو‘ ڪري اُچاريا ويا. ڪٿي ڪٿي ’د‘ ’ڏ‘ ۾ ڦريو آهي: مثلاً،

ڊاٻلو - ڏاٻر.

دوهو - ڏوهيڙو.

دامن - ڏاڻ.

دُور - ڏُور.

دوش - ڏوه.

دڪ - ڏڪ (وغيره)

(۲۱) ڏ

”ڏ“ د+ه گڏجڻ سان ٺهيو آهي. مزڪب يا ٻٽو حرف آهي. هن اکر جي ”د“، ”جه“، ”ڻ“ ۽ ”ت“ سان ڦير گهير ٿي آهي:

”د“ سان هير ڦير:

ڏان	ڏاڻو.
نڌان	نڌان.
پنڌ	بند.
پڌڻ	بندڻ.
ڏاڻا	ڏاڻا.

”جه“ سان تبادلو:

سنڌيا	سَنجها.
رڌڻ	رجهڻ.
اڀڻ	اڀوجھ.
منڌل	منجھل.
سُوڌڻ	سُوجھڻ.

”ن“ سان تبادلو:

ڪنڌي	ڪنڻي.
ڪنڌو	ڪڻو.

ت‘ سان تبادلو:

اونڌو	اُماڻو.
-------	---------

”ڏ“ اسان جي ٻوليءَ جي آئيويٽا جو ۲۱ نمبر اکر آهي.

(۲۲) ڏ

اسان جي الف - بي جو ’ڏ‘ ٻاويھون اکر آهي. هن جو تبادلو هيٺيئن ريت ٿيو آهي.

ڏوهيڙو	-	دوهو	(ڏ-د)
ڏاوڻ	-	دامن	(ڏ-د)
ڏور	-	دور	(ڏ-د)

ڏک	-	دک	(ڏ-د)
ڏهڙو	-	دُھرو	(ڏ-د)
ڏيهه	-	ديس	(ڏ-د)
ڏياري	-	ديوالي	(ڏ-د)
ڏر	-	ڊر	(ڏ-ڊ)
ڏر	-	ڊپ	(ڏ-ڊ)
کيڏڻ	-	کيلڻ	(ڏ - ل)
ڏسڻ	-	پسڻ	(ڏ - پ)
پُٺاڏ	-	پُٺ	(ڏ - ٺ)

ميٽڻن خاڪي کي ڏيان سان ڏسبو ته، 'ڏ' سان 'د'، 'ڊ'، 'ل'، 'پ'، 'ن' جو تبادلو نشانبر ٿي بيهندو. اوهان کي اکر 'ڏ' جي تبديلي جا ڪي لفظ هٿ ڇڙهن ته پنهنجي پائرن ۽ يارن کي واقف ڪريو. ڪوشش ڪريو اوهان کي ضرور ڪي نه ڪي نوان لفظ ملي ويندا.

(۲۳) ڊ

'ڊ' جي پٺيان ڪي ڪي دوست 'ر' اُچاريندا آهن. ۽ ڪي 'ڊ' کي 'ڊر'، 'نر' ۽ 'ڏ' به تبديل ڪندا آهن. 'ڊر' کي ڪي 'ڏر' چون. اهو 'ڊ' تي 'ڏ' جو اثر آهي. 'منڊ' کي ڪي 'منتر' به چون. اهو 'ڊ' جي بدران 'نر' جو تبادلو آهي. ڪي 'چنڊ' کي 'چندر' ڪري ياد ڪن اهو 'ڊ' ۽ 'ڊر' جو تبادلو آهي. 'ڊ' اسان جي الف-بي جو ۲۳ اکير آهي. هن اکر جي ڦير گهير جو مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي. جن جي مادري زبان سنڌي نه آهي، اهي گهڻو ڪري 'ڏ' کي 'ڊ' سان تبديل ڪندا آهن.

(۲۴) ڊ

‘سانڊڻ’، ‘ڊارڻ’ ۽ ‘ڊولڪ’ کي کي ماڻهو
 ‘سانڊڻ’ ‘ڊارڻ’ ۽ ‘دھلڪڙي’ پڻ ڪري چوندا آهن. اهو
 ‘ڊ’ سان پ، د ۽ دھ جو تبادلو آهي.
 ‘ڊ’ سنڌي الف - ب جو ۲۴ اکر آهي. گڊواڪر پڻ
 سڏبو آهي، چو ته ‘ڊ’ ۽ ‘ھ’ جي گڏجڻ سان ٺھيو آهي.

(۲۵) ڌ

‘ڌ’ جو صحيح اچار پڙهيل توڙي اڻ پڙهيل ٻئي نه ڪري
 سگھندا آهن. ‘ڌ’ جي جاءِ تي گھڻو ڪري ‘ڙ’ اُچاريو ويندو
 آهي. کي کي ته ڪڇين وانگر ‘ڌ’ جي متبادل ‘ج’ ڪم
 آڻيندا آهن. ذات، ذوق، ذرو لفظ انهيءَ ڪري ‘جات’
 ‘جونڪ’ ۽ ‘جرو’ ڪري ياد ڪندا آهن.

(۲۶) ر

‘ر’ جو وڏو تبادلو ‘ل’ سان ٿيو آهي. ‘ڙ’ ۽ ‘ت’
 پڻ انهيءَ ڦير گھير ۾ آيا آهن.
 اوهان کي ‘ل’ جو ذڪر پڙهندي ‘ر’ جو تبادلو تمام
 گھڻو نظر ايندو، انهيءَ جي خلاف ‘ل’ جو تبادلو ‘ر’ سان
 پڻ ٿيو آهي.
 مثلاً ‘ل’ وارا لفظ آرس، پر، جر، سوير وغيره. ‘ل’ ۾
 تبديل ٿيل: آلس، ٻل، جل، سويل وغيره.
 کي لفظ جي پاڻ سان ‘ر’ رکندا آهن. اُهي ‘ڙ’ ۾ ياد
 ڪبا آهن. گھڻو ڪري اسان جا هندو ڀائر ‘ر’ کي ‘ڙ’ ڪري

اُچارين. اسين چئون 'ڪپڙو' ۽ هو چون 'ڪپرو' اهو 'ر' ۽ 'ڙ' جي هير ڦير آهي.

مَترَ جي لارَ کي مَترَ جي لاتَ به آڪين. اهو 'ر' ۽ 'ت' جو ڦيرو گهيرو آهي. اسان جي الف - ب موجب "ر" چويهون اکر آهي. انهيءَ جو تبادلو "ل" ۽ "ڙ" سان ٿيندو آهي.

هڪ ڳالهه وسارڻ نه گهرجي ته ڪٿي ڪٿي "ر" کي ڪٿي پڻ ويندو آهي. ڪي چون "چندر" ته ڪي چون "چنڊ"، ڪي چون "پتر" ته ڪي فرمائين "پت"، ڪي آڪين "پريم" ته ڪي چون "پيم"، ڪي لکن سڪايو ته ڪي لکن "سڪاريو" اهڙي طرح گهڻا ماڻهو "ر" کي حذف پڻ ڪندا آهن.

ڙ (۲۷)

'ڙ' جي آواز جو اوهان کي مزو ڏسڻو هجي ته ڪنهن واڻين جي واٽان ٻڌو. واڻيون "ڙ" کي "ر" ڪري اُچاريندو. اهو اُچارڻ ڏاڍو مزيدار هوندو آهي. اوهان ڪنهن واڻين کي چئو ته، ميان آڪ "ڪپڙي جو ٺهيل ڪُڪڙ." ته هو ارشاد فرمائيندو "ڪپري جو ٺهيل ڪُڪڙ." اسان جا واڻيان دوست جي سڄي هندستان ۾ پڪڙيا پيا آهن، سي "ڙ" کي "ر" ڪري ياد ڪندا آهن ۽ مزو ته هي آهي ته هو وري "ر" کي "ڙ" ڪري اُچاريندا آهن. اها "ر" کي "ڙ" ڪرڻ جي عادت پٺين يا واڻين ۾ "موهن جي دڙي" کان وٺي هلي اچي. "پتڙو" کي هو اُن وقت به "پترو" چوندا هئا. هاڻ اوهان کي ڪجهه مزي جهڙي پيءَ هير ڦير جو به قصو ٻڌايان ٿو.

"ڙ" ۽ "ڻ" جا آواز پاڻ ۾ پاڙيسري آهن. انهيءَ ڪري

ماڙهو ۽ ساڙيهه کي کي چون ”ماڙهو“ ۽ ”ساڙيهه.“
 ’ز‘ جو تبادلو ’ت‘ سان جڳ مشهور آهي. انهيءَ
 ڪري کي. ماڙهو سنڌ جي ڏاکڻين حصي ’لاڙ‘ کي ’لات‘
 به ڪريو چوندا هئا. ’ر‘ جي ذڪر ۾ ’لار‘ ۽ ’لات‘ جو
 ذڪر اوهان نظر سان ڪڍيو هوندو. پوڙو، مروڙن، ڦاڙن،
 ڪڙم، ڪڙهن، لانيڙ لفظ ته اوهان ٻڌا هوندا. انهن جي پاران
 اسان ’پوتو‘ ’مروتن‘ ’ڦاتن‘ ’ڪتنب‘ ’تھڪن‘ ۽ ’لانيٽ‘
 الفاظ ڪم آڻيندا آهيون.

’ر‘ جو ’ت‘ سان تبادلو ٿيو آهي. انهيءَ وقت ’ز‘
 جو ’ن‘ سان به ڪجهه تصادم ٿيو آهي. هر ڪنهن ڳالهه جي
 تصديق لاءِ ڪونڪو شاهد هئڻ گهرجي. انهيءَ تبادلي لاءِ
 ’ڪوڙو‘ لفظ شاهد آهي. جنهن کي ’جوئو‘ به چوندا
 آهيون. اهو ’ز‘ ۽ ’ن‘ جي هير ڦير آهي.
 ’مڙن‘ کي ’ملن‘ به ڪري چئون. ’آڏيڙو‘ کي ’آڏيلو‘
 ۽ اڙ کي ’ال‘ به ڪري ياد ڪريون. ’ل‘ سان ’ز‘ جو اهو
 پڌرو تبادلو آهي.

ڪڍي ’رڙ‘ کي ’ريهه‘ سڏين. اهو چٽڪر ’ز‘ ۽
 ’هه‘ جو سودو ٿا ڪن. ’ناڙ‘ (نبض) کي نس به چئون.
 ’ز‘ ۽ ”هه“ جو تبادلو انهيءَ لفظ مان پڌرو ٿو ٿئي.
 اهڙي طرح ”ز“ جو ’س‘ ’هه‘ ’ت‘ ’ن‘ ’ر‘ ۽ ’ل‘
 سان تبادلو ٿيندو آهي. ’ز‘ سنڌي الف ب جو ۲۷ نمبر اکر
 آهي.

(۲۸) ز

’ز‘ جو آواز اسان ائين ٿا سمجهون ته عربن اسان کي

ڏٺو، پرائين نه آهي. 'ز' جو آواز اسان وٽ اڳي ئي موجود هو. عربي واهپي سان ڪولھڪي ٻوليءَ جو ڪوبه واسطو نه آهي، پر اوهان اگر انهن جي ٻولي ٻڌندا ته هو توهان کي 'ز' جو آواز ٻڌائيندا. ڪولھڪيءَ کان سنڌي ٻولي وڌيڪ شاهوڪار آهي، انهيءَ ۾ 'ز' جو هئڻ ضروري آهي. 'ز' سان 'س' جو تبادلو سنڌيءَ کان سواءِ ٻين ٻولين ۾ به ملي ٿو. مگر سنڌي جو سنڌيءَ سان 'ز'، 'س' جو تبادلو نظر نه آيو اٿم، البت سنڌي ٻوليءَ جو ٻين ٻولين سان 'ز'، 'س' جو تبادلو نظر مان گذريو اٿم. 'ز' کي اسان گهڻو ڪري 'ڙ' وانگر 'ت' ۾ ڦيرائيندا آهيون. 'ن' اکر انهيءَ ڪري 'نت' ٿي ويو آهي. ان کان سواءِ 'ز' جو 'ج' سان پڻ تبادلو ٿيو آهي. مثلاً ازگر = اجگر

زيارت = جاترا،

زانو = جانو،

زور = جور، وغيره.

(۲۹) س

اوهان کي جي هڪ رپيو ڏجي ۽ چئجي ته انهيءَ کي پئسن ۾ مٽارائي اچو ته اوهان سو پئسا وٺي پوءِ ڪر رپئي تان هٽ ڪڍو. ڇو ته رپيو يا سو پئسا هڪ جيترو ملهه رکن ٿا. اهڙي طرح کي رڳا پئسا ڪونه مٽبا آهن پر ڪيتريون ٻيون وڻون آهن، جي هڪ ٻئي ۾ تبديل ٿينديون آهن آءٌ هتي توهان کي آوازن جي تبديل جي ڳالهه ٻڌايان ٿو:

منهنجيءَ هن ڳالهه ٻڌڻ مان اوهان کي هڪ فائدو به پهچندو، اهو هي ته، اوهان جڏهن سنڌي ڪوبه ڏکيو ڪتاب

پڙهندا ۽ منهنجي هن ڳالهه کي ڌيان ۾ رکندا ته اکرن جي تبديلي يا متاستا جي ڳالهه کي ڌيان ۾ رکي، اوهان ڪيترا ڏکيا لفظ يڪدم آسانيءَ سان سمجهي ويندا ۽ انهن لفظن جي معنيٰ پڌائڻ يا لکڻ ۾ دير نه ڪندو.

اوهان ’س‘ اکر ته پڙهيو هوندو. اهو اکر سنڌي الف ب ۾ ۲۹ نمبر اکر آهي.

اهو اکر ”س“، ”ه“ سان تبديل ٿيندو آهي. ڦاسي جي ته اوهان کي معنيٰ اچي ٿي نه. ڪو گناهه ڪندو آهي ته، ان کي ڪنڌ ۾ رسو وجهي، پوءِ هيٺان تختو ڪڍي ڇڏبو اٿس ته، اهو ڏوهاري ان رسي جي سرڪڻ ساهيءَ جي ڪري گهٽجي مري ويندو آهي. اوهان کي ’ڦاسي‘ جي معنيٰ لکڻي هجي ته، پوءِ هيڏو وڏو جملو متان لکو، رڳو ’ڦاسي‘ جي ’س‘ بدلائي ’ه‘ ڪجو ته معنيٰ نڪري ايندي. ڀلا اوهان جي خيال ۾ انهيءَ لفظ جي معنيٰ ڇا نڪتي. سمجهه ۾ اچي وئي نه. ها، اوهان صحيح سمجهيو آهي ’ڦاسي‘ لفظ جي معنيٰ ’ڦاهي‘. ’س‘، ’ه‘ جي تبادلي جي ڪري ڪوبه غلط نه ٿيڪيندو.

جهڙي طرح ’س‘ بدلجي ’ه‘ ٿي ٿئي، اهڙي طرح ’ه‘ بدلجي وري ’س‘ ٿي ٿئي. بلڪل ائين جيئن رڀيو بدلجي سو پئسا ٿو ٿئي ۽ سو پئسا بدلجي رڀيو ٿو ٿئي.

اوهان ’هڪ‘ لفظ ٻڌو آهي نه. هڪ انگ ته آهي پر هٿ منهنجو اهو مطلب نه آهي. منهنجو مطلب اڃا به پيو آهي. هي ڏکيو لفظ آهي. هڪ شعر جي ڪلي آهي ته:

’مونکي هڪ حبيب جي، هيٺين منجه هُري‘.

منجهو نه ڪٿي هيئن ڪريو جو ’هڪ‘ کي ڪٿي ’س‘

سان ڦيرايو. ٿي نه، 'هڪ' مان 'سڪ'. هڪ جي معنيٰ 'سڪ' آهي. هاڻ توهان اهو ڪلام آسانيءَ سان سمجهي سگهندا هوندا. اهي مون اوهان کي ٻه مثال ڏنا آهن. هاڻ اوهان جو ڪم آهي ته، اهڙا لفظ جي 'س' مان 'ه' ٿين ٿا يا 'ه' مان 'س' ٿين ٿا، اهي چونڊي پنهنجي نوٽبوڪ تي لکي يا اخبار کي موڪليو ته اوهان سان گڏ ٻيا پائر به واقف ٿين ۽ اهي پڻ ڏکين لفظن کي انهن اکرن جي ڦيرين گهيرين هيٺ آڻي معنيٰ جلد ۾ ڪڍي سگهن.

اڌ هٿ ڪجهه مثال پيش ڪريان ٿو. انهيءَ ۾ ڄاچيندا ته 'س' جتي آهي، اُتي معنيٰ واري لفظ ۾ ڦري 'ه' ٿي آهي.

'س'	=	'ه'
ڦاسي	=	ڦاهي.
ديس	=	ڏيهه.
ڏوس	=	ڏوهه.
سنڌ	=	هند.
ساک	=	هاڪ.
ڪسڻ	=	ڪهڻ.
بُس	=	بُھ.
چوسڻ	=	چوهڻ.
سڪ	=	هڪ.
وس	=	وه.
ڪيسر	=	ڪيهر.

(۳۰) ش

‘ش’ ٿيهون نمبر اکر آهي. سنڌي مالها ۾ ڦرندي آهو
اکر ڪڏهن ‘چ’ ۽ ‘س’ جو روپ به وٺي بيهندو آهي:

شرير = سرير. (س).

شيوا = سيوا. (س).

شينهن = سينهن. (س).

شانتني = سانتي. (س).

شطنج = چترنج. (چترنگ) (چ).

‘ش’ کي ‘س’ گهڻو ڪري اسان جا هندو ڀائر ڪندا
آهن ۽ پهراڙيءَ وارا به ‘ش’ ‘س’ ڪري ياد فرمائيندا آهن.
لوهه جي ‘شيخ’ کي گهڻا ساڳيا واڳيا ماڻهو ‘سيخ’ ڪري
اُچاريندا آهن.

(۳۱) ص

عربي اثر قبول ڪرڻ کان پوءِ اسان جي بزرگن ‘ص’ کي
لکيت ۾ قبول ڪيو. اڄ به اسان ‘ص’ کي لکندا ته آهيون، پر
انهيءَ جو صحيح اُچار نه ڪري سگهندا آهيون. اهو عربيءَ جو
حرف اسان جي سنڌي ٻوليءَ جو ۳۱ نمبر اکر آهي. اسلام کان
اڳ سنڌين سان عربن جو وڏو تعلق هو. اسان جي مُلڪ جو
‘چندن’ عربن وٽ ‘صنڌل’ ٿي ويو. اهو ‘ص’ ۽ ‘چ’ جو
تبادلو سنڌي ۽ عربي جي وچ ۾ ٿيو. انهيءَ تبديلي کان پوءِ
عربن ۽ سنڌين جا پاڻ ۾ گهڻا تعلقا ٿيا ۽ سنڌ باب
الاسلام بڻي. انهيءَ ڪري سنڌي ٻوليءَ پنهنجو سڀ پراڻو
ورثو وساري، اسلامي تهذيب، ثقافت ۽ تاريخ واري ورثي کي

پنهنجو ڪيو. انهيءَ ورثي سبب عرب جو 'ص' اکر اسان پنهنجو ڪيو. هونئن انهيءَ اکر سان اسان جو ڪو خاص تعلق نه آهي.

(۳۲) ض

'ڏيو' جو جمع 'ڏيا' آهي. عربيءَ ۾ روشنيءَ کي 'ضيا' ڪري چئبو آهي. 'ڏيئي' يا 'شمع' جي ضياءَ يا روشني رات جو گهرن کي اونڌاهيءَ کان بچائيندي آهي. 'ڏيا' کي عربيءَ ۾ 'ضيا' چئبو آهي. اهو 'ڏ' ۽ 'ض' جو تبادلو ليکجي ته ليکي سگهجي ٿو. هونئن اسان 'ض' کي 'ز'، 'ڏ' وانگر 'ج' سان تبديل ڪندا هئاسون. هينئر اهو عيب منجهينئون نه آهي. خود 'ض' پڻ عربيءَ ۾ ٻولي جو اکر آهي. اسان جي الف ب ۾ ۳۲ نمبر آهي، سندس آواز 'ڏ' جي ڊپل آواز کي ويجهو آهي.

(۳۳) ط

"ط" اسان جي "الف-ب" جو ۳۳ اکر آهي. هي اکر ترين جي اثر سبب اسان پاڻ وٽ قبول ڪيو. هن جو صحيح آواز اسان نه ڪري سگهندا آهيون. "ط" جي جاءِ تي "ت" کي ياد ڪندا آهيون. "طالب"، "طلب"، "طوطو" لکندا "ط" سان آهيون، پر پڙهندا "ت" جهڙي آواز سان آهيون. "طوطي" کي "چتون" پڻ ڪري ياد ڪندا آهيون. اهو چٽڪر "ص" وانگر "ط" جو به "چ" سان پيا تبادلو ڪريون. بهر صورت اهو گورک ڏنڌو آهي. "ط"، "چ" سان چوپڻي

تبدیل ٿئي، انهيءَ ڳالهه کي هتي ڪونه ٿا ڇيڙيون. موقعو مليو ته اها ڳالهه کولي پڌائبي ۽ اوهان جا شڪ دور ڪبا. هيئنر توهان کي اوسيئڙي ۾ ئي ڇڏيو ٿو ڏيان ته اوهان ۾ جستجو جي عادت وڌي ۽ ٿي سگهي ٿو ته اهو ڦيرو مون کان اڳ اوهان ئي ڦولهي وٺو.

(۳۴) ظ

گهڻا ماڻهو ”ظلم“ کي ’جلم‘ ڪري چون. ’ظاهر‘ کي ’جاهر‘ ڪري اُچارين. اهڙي هير ڪڇين کي بنهه گهڻي آهي، لاڙي ۽ لاسي پڻ انهيءَ گت ۾ ڪڇين سان ٻانهن ٻيلي آهن. وچولي، اُتر ۽ ٻين پاسن وارا ’ظ‘ صحيح نه اُچاريندا آهن ته به ’ز‘ يا ’ڏ‘ جي ويجهو اُچاريندا آهن. ’ج‘ ڏانهن ’ظ‘ کي گهلي نه ويندا آهن. اسان جي الف-ب ۾ ’ظ‘ ۳۴ نمبر اکر آهي. هن جو تبادلو اسان جا ويڙهيڇا ’ج‘ سان ڪندا آهن ۽ نه ته به ٻين سنڌين وانگر ’ظ‘ کي درست اُچاري نه سگهندا آهن ۽ انهيءَ جي جاءِ تي ’ز‘ اُچاريندا آهن. اهڙي طرح مڙيئي پيو گاڏو گسڪي.

(۳۵) ع

’الف-ب‘ ۾ ’ع‘ ۳۵ نمبر اکر آهي. ’ع‘ جي بدران اسان گهڻو ڪري ’الف‘ ۽ ’ء‘ اُچاريندا آهيون. ’ع‘ کي عربي عالم ۽ مولوي صاحب مخرج سان ڳالهائڻ جو سعيو ڪندا آهن. باقي جهڙي تهڙي جي اُچارڻ کان ’ع‘ بنهه گهڻو پري آهي. ’ع‘ عربي جو اکر آهي، اسان سهل پسندن لاءِ اهو

اڪر ڳالهائڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. اسان لکندا 'ع' آهيون مثلاً عارب، اسماعيل ۽ رب العالمين پر اُچارڻ مهل 'ع' کي ڇڏي 'الف' ياد ڪندا آهيون ۽ چوندا آهيون: آرب، اسمائيل ۽ رب ال آلمين. اهڙي طرح اسان 'ع' کي 'الف'، 'مد' ۽ 'ء' سان تبديل ڪندا آهيون.

(۳۶) غ

سنڌي مالها ۾ جتي پنهنجا سهڻا سلوٽا سنڌ جا مڻيا پيا پهڪن، اُتي عرب جي خاڪ جا پٿر به پيا اڪيون روشن ڪن. 'غ' عرب جو گوهر آهي. جيڪو سنڌي الف-ب جي ۵۲ دائن مان هڪ مشهور دائو آهي.

اسان 'غ' جو اُچار درست ڪري نه سگهندا آهيون. اُن جي جاءِ تي 'گ' جي مجرا ڏيندا آهيون. 'غلام علي' کي انهيءَ ڪري 'غلام علي' ڪري ياد ڪندا آهيون. 'غ' جو اُچار ته غلط ڪندا آهيون، پر لفظن جي صحيح سڃاڻپ لاءِ 'غ' جو هجڻ تمام ضروري آهي، نه ته ڪيترا عربي الفاظ سڃاڻي ئي ڪونه سگهبا.

(۳۷) ف

"آفت" کي آپدا، ۽ ڪافور کي ڪپور ڪري ياد ڪريون. اهو "پ" ۽ "ف" جو تبادلو آهي.

"ف" سنڌي ٻاون اڪريءَ جو سستيهون پنهنجو نچ دائو آهي. "ف" جي تبديلي ۾ اڪرن سستيءَ کان ڪم ورتو آهي. "ف" جو "پ" کان سواءِ ٻيو ڪنهن اڪر سان تبادل نظر ڪو

نه آيو اٿم. اگر اوهان کي ڪا اهڙي ڪل هجي ته ڪرم ڪري واقف ڪجوم.

(۳۸) ق

اسان جي ٻاون اکريءَ ۾ ’ق‘ انٿيهون موتي آهي. عرب جي منڙي مُلڪ جي يادگيري ڏياريندڙ حرف آهي. ’ق‘ اسان درست نه ڳالهائي سگهندا آهيون. اُن جي جاءِ تي ’ڪ‘ اُچاريندا آهيون. ’گپ‘ ۽ ’پ‘ سان پڻ ’ق‘ جو تبادلو ڪندا آهيون. ’ڳالهه‘ ۽ ’قال‘ ’پول‘ ۽ ’قول‘ مان اهو پتو پوي ٿو ته، ’ق‘ سان ’گپ‘ ۽ ’پ‘ جو تبادلو ٿي سگهي ٿو. اهو چڻ ڪر عربيءَ ۽ سنڌيءَ جو پاڻ ۾ تبادلو ٿيو. اُءِ ٻي صحبت ۾ عربي ۽ سنڌيءَ جي آوازن جي هير ڦير جي ذڪر ۾ انهيءَ موضوع تي وڌيڪ روشني وجهندس.

(۳۹) ڪ

سنڌي ٻوليءَ جي ڪهڪشان جو ۳۹ تارو آهي. اهو سدا ٻهڪندڙ تارو ڪڏهن ڪڏهن پنهنجيءَ بادشاهيءَ ۾ چڱ ڪ ٻڳ کي سير ڪرڻ جي موڪل ڏيندو آهي ۽ اهي ستارا ”ڪ“ جي سرزمين تي اچي رهندا ۽ گهمندا آهن ۽ تارڙا ڪڏهن ’ڪ‘ کي دعوت ڏئي پاڻ وٽ مهمان ڪري وٺي ايندا آهن. ’ڪ‘ ڏاڍو پُورالو تارو آهي. ڪڏهن پنهنجي بادشاهي ۾ سير ڪندو آهي، ڪڏهن ٻين جي بادشاهي ۾ شيل پيو ڪندو آهي ۽ ڪڏهن آيس جو ريجڪ ته وڃڻ غائب ٿي ويندو آهي. ڳولهي

ڳولهي بيهي رهو ته به هن عيد جي چنڊ کي لهي نه سگهندا.
اهڙي رنگيلي جوان جي هلت چلبٽ ڏسڻ لاءِ اوهان هيٺيون
خاڪو نظر مان ڪڍو ته ”ڪ“ جي چرپر جي سڄي سماچار
اوهان کي پئجي ويندي:

ڪهڻ	-	چوڻ	(ڪ - چ)
ڍرڪڻ	-	ڍرڻ	(ڪ ---)
ڪهاڻي	-	آکاڻي	(ڪ-ڪ)
ڪامڙيو	-	ڪامڙيو	(ڪ-ڪ)
ڪُوڙو	-	کوڙو	(ڪ-ڪ)
ڪوپري	-	ڪوپري	(ڪ-ڪ)
ڪوپرو	-	ڪوپرو	(ڪ-ڪ)
ڪوٽري	-	ڳوٺري	(ڪ-ڳ)

هن خاڪي کي ڏسڻ کان پوءِ اُميد ته اوهان کي ”ڪ“
جي تبادلي جي سٺ پئجي ويئي هوندي. مٿيون خاڪو ڏسو.
انهيءَ ۾ ڄاڻيندا ته اوهان کي ”ڪ“ جو ”چ“ ”ڪ“ ۽ ”ڳ“
سان تبادلو نظر ايندو ۽ ڪٿي ڪٿي ”ڪ“ ڪٽيل به نظر
ايندو. جيئن پهرين ٻڌايو هوم.

(۴۰) ڪ

”ڪ“ جي ڪيڙ مان ”ڪ“ پڻ هڪ آهي. ”ڪ“ ٺهيو ئي
”ڪ“ ۽ ”هه“ ملڻ سان آهي. ”ڪ“ بنيادي اکر آهي ۽ ڪ،
ڳ، ڳ ۽ گهه انهيءَ جا پڙاڏا آهن. بنيادي اکر ڪهڙا آهن
انهيءَ جو ذڪر مون پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ۽ سنسڪرت“
جلد پٺي ۾ وضاحت سان ڪيو آهي. ”ڪ“ ۴۰ نمبر اکر آهي.

انهيءَ جو تبادلو ڪ، ڪهه، چ، چ ۽ هه سان ٿيو آهي. ”ڪ“
 آهي ئي ’ڪ‘ ۽ ’هه‘ جي ملاوت جو نتيجو. اسان جي ڪن
 دوستن ”هه“ ڪڍي باقي ”ڪ“ کي بچائي ڳالهايو آهي. مثلاً:

ڪوپري - ڪوپري (ڪ-ڪ).

ڪامڙيو - ڪامڙيو (ڪ-ڪ).

ڪوٽو - ڪوڙو (ڪ-ڪ).

انهيءَ جي خلاف ڪٿي وري ”ڪ“ وڃائي ”هه“ کي
 اُچاريو ويو آهي. ڪلڻ (ڪهڻ) کي ”هسڻ“ انهيءَ سبب ڪيو
 ويو آهي.

ڪٿي ته مرڳو ”ڪ“ (ڪهه) جي اصلي حالت، پتي يا
 گڏي ساري پنهنجن کي صحيح حالت ۾ اُچاريو ويو آهي.
 ”آکاڻي“ (ا آ ڪهاڻي) لفظ کي انهيءَ سبب ”ڪهاڻي“ ڪري
 ياد ڪيو ويو آهي ۽ آڪڻ کي ”ڪهڻ“ به انهيءَ اصول تحت
 بنايو ويو آهي.

ڪٿي ڪٿي ”ڪ“ کي ”چ“ به چڪيو آهي. ”آڪڻ“
 انهيءَ ڪري ”چوڻ“ ٿيو آهي. ڪن الله جي بندن ”چ“ جي
 تبادلي ڪرڻ کان پوءِ ”هه“ جي واڌاري سان ”چ“ کي به ياد
 ڪيو آهي. ”ڪل“ لفظ انهيءَ ڪري ”چل“ ٿيو آهي.

(۴۱) گ

”ڪ“ جي راڄڌاني جا مکيه فرد ڳ، ڦ، س ۽ ڪ آهن.
 ”گ“ سنڌي ٻوليءَ جي قلعن مان ۴۱ نمبر قلعو آهي. پنهنجي
 وڏي بزرگ ”ڪ“ وانگر ”گ“ پڻ ڪڏهن پنهنجيءَ راڄڌاني
 مان غائب ٿي ويندو آهي ۽ دوستن کي به منهن نه ڏيکاريندو
 آهي. انهيءَ حالت ۾ سندس رعيت ڏاڍي ٻوڪي پئي لڳندي

آهي. ”ڪانگ“ لفظ ته اوهان ٻڌو هوندو. ”گ“ انهيءَ اکر جي پڇاڙيءَ ۾ رهيو پيو آهي، پر اهو ”گ“ ڪڏهن اتان ٽپي هڻي پڇي ويندو آهي ۽ انهيءَ جي جاءِ تي ”ء“ اڻ لکي اڀري ايندو آهي. ”گ“ جي جاءِ تي سير تفريح لاءِ سندس پاڙيسري اکر ”ڳ“ پڻ ڪڏهن ڪڏهن ايندو آهي:

آگ - آڳ (گ - ڳ)

اوڳڻ - اوڳڻ (گ - ڳ)

گڻ - ڳڻ (گ - ڳ)

گيت - ڳيچ (گ - ڳ)

ڪڏهن ”گ“ تان ”ڪ“ به ڦيرو ڪندو آهي، لفظ ”ڪ“ بي ليکي ”گ“ جو ويجهو عزيز آهي. ”ونگ“ ”وڪڙ“ انهيءَ سبب ٿيندو آهي.

”گل“ کي ”ڦل“ پڻ چوندا آهيون. اهو ”گ“ ”ڦ“ جو تبادلو آهي.

(۴۲) گ

انسان جي الف ب جو ”گ“ ۴۲ نمبر گل آهي. هي ”ڪ“ ۽ ”گ“ وٽ ڪڏهن ڪڏهن سير تفريح لاءِ ويندو آهي، هونئن گهڻو سير تفريح جو شوقين نه آهي. ”ڪ“ سندس وڏو بزرگ آهي ۽ ڳ ڏاڏو اٿس، انهن وٽ ويندو آهي تڏهن ڏاڏو نياز سان هلندو آهي. ايتري قدر جو پنهنجي هستي انهن ۾ وڃائي ڇڏيندو آهي. هونئن ته پاڻ چوندو آهي ته ڳڻ، اوڳڻ، ڳيت ۽ ڳڻون لفظ ڳ سان ڳالهائڻو پر ڪڏهن ”گ“ جي ياد ايندي اٿس تڏهن چوندو آهي ته مون کي وساريو ۽ ”گ“ کي ياد ڪريو ۽ چئو ته: آگ، گڻ، اوڳڻ، گيت ۽ گان.

”ڳ“ جو ڪڏهن ڪڏهن گهمرو ”ڪ“ تان به ٿيندو آهي. ”ڳوٺري“ لفظ انهيءَ وقت ”ڪوٺري“ ٿي ويندو آهي. ”گ“ جي آوازي ڦير گهير ’گ‘ ۽ ’ڪ‘ سان ٿيندي آهي.

(۴۳) گهه

”گهه“ جو تبادلو ”گ“ ۽ ”ڪ“ سان ”گ“ وانگر ٿيو آهي. گهه مرکب يا پتو يا گڊو حرف آهي. اهو گ ۽ ه گڏجڻ سان ٺهيو آهي.

ڄنگهه - تنگ (گهه - گ)

لنگهه - لڪ (گهه - ڪ)

لينگهو - ليڪو (گهه - ڪ)

منگهت - موڙ (گهه -)

مٿئين خاڪي کي اگر ڌيان سان ڏسبو ته، پهرئين لفظ ۾ ”گهه“ جو ”گ“ سان تبادلو ۽ ٻئي لفظ سان گڏ ٿيڻ لفظ ۾ ”گهه“ جو ”ڪ“ سان تبادلو نظر ايندو. چوٿين لفظ ۾ ”گهه“ حذف نظر ايندي. ”گهه“ سنڌي ڦلواڙيءَ جي تيتاليهون نمبر ٻاري آهي.

(۴۴) گ

سنڌي ڦلواڙيءَ جو ”گ“ اکر ۴۴ گلڙو آهي. هن اکر سان ڪو به سنڌي لفظ ٺ، ڙ، چ وانگر شروع نه ٿيندو آهي. ”ڪ“ جي خاندان ۾ هي اکر نون غنه (ن) جي نمائندگي ڪندڙ آهي. اسان جا بزرگ اڳي ”گ“ کي ”نگ“ ڪريو لکندا هئا. هيئنر به گهڻا اهو رستو وٺيو اچن. ڪي لکن اگ ۽ رگ ۽ ڪي تحرير فرمائين انگ ۽ رنگ. حقيقتن اها لکن جي هير ڦير

آهي. آواز پنهن صورتن جي حالت ۾ ساڳيو ڪبو آهي. ”ننگڻ“ کي ”لنگهڻ“ چوندا آهيون. اهو ”گ“ ۽ ”گهه“ جو تبادلو آهي.

(۴۵) ل

اڪرن جي مٿاستا هڪ قسم جي جدول سمجهو. جهڙي طرح سان جدول ٺهڻ کان پوءِ حساب جو جواب لهڻ آسان ٿيو پوي تو بلڪل اهڙي طرح سان اڪرن جي تبادلي جي خاڪي کي ذهن ۾ رکڻ سان ٻولي کي سمجهڻ سولو ٿيو پوي ٿو.

ل	-	ر
آلس	-	آرس
آلوت	-	آروت
تل	-	تر
تلوار	-	تراڙ
ٿل	-	ٿر
پتل	-	پتر
قل	-	قر
چڪلو	-	چڪرو
چوڦلو	-	چوڦرو
ٿالي	-	ٿاري
پل	-	پر
سوبل	-	سوبر
ڪجل	-	ڪجرو
ميل	-	مير
نالي	-	ناري

نالو - نارو

هولي - هوري

جتي ”ر“ آهي، سا معني واري لفظ ۾ ڦري ”ل“ ٿي آهي. ”ر“ ۽ ”ل“ جو تبادلو اهڙي نموني وڏي انداز ۾ ٿيل آهي.

(۴۶) م

منهنجي پياريءَ بولي جو ”م“ اکر ۴۶ نمبر اکر آهي. اڳي اسان جا بزرگ هن کان ”ن“ غنه جي آواز جو ڪم تمام گهڻو وٺندا هئا. اهو مٿن عربيءَ جو اثر هو. اسان جا بزرگ ڪڏهن ”سائين“ لفظ ”سائيم“ ڪريو لکندا هئا. قلمي نسخن ۾ اهڙي قسم جا الفاظ اوهان کي اڄ به انهيءَ نموني ۾ لکيل نظر ايندا. ”م“ جو گهڻو تڻو تبادلو ”ل“ ۽ ”و“ سان ٿيو آهي. هيٺين لفظن ۽ انهن جي خاڪي مان هير ڦير آسانيءَ سان پروڙي سگهجي ٿي:

چمڪاٽ - چلڪاٽ (م - ل)

مٺ - مٺڻ (م . و)

موٽائڻ - وارڻ (م . و)

اهڙي طرح ”م“ جو تبادلو ل، و، وارن اکرن جي جاءِ تي عام طرح سان ٿيو. ل، و، ۽ ’و‘ اکرن جي جاءِ تي ”م“ جو پڻ تبادلو اوهان ڏٺو هوندو.

(۴۷) ن

”ن“ سنڌي الف - ب جو ۴۷ نمبر اکر آهي. اسان ”گهڻين“ نون جو ڪم انهيءَ کان وٺندا آهيون. حرف صحيح به ”ن“ کي اُچاريندا آهيون. ”ن“ جو تبادلو ”ل“ ۽ ”ج“ سان ڪيو ويو ۽ ڪٿي ڪٿي ”ن“ کي ڪٽيو پڻ ويو آهي. ”ننگڻ“ ”نراڙ“ لفظ ”لنگهڻ“ ۽ ”للات“ ڪري اُچاريندا آهيون اهو ”ن“ جو ”ل“ سان تبادلو آهي. ”منائڻ“ کي مڃائڻ به ڪري چوندا آهيون. ”ن“ ۽ ”ج“ نڪ جا آواز آهن. انهيءَ ڪري انهن جو تبادلو هئڻ لازمي آهي.

”مانگه“، ”مانگر مڇ“ کي ”ماگه“ ”مگر مڇ“ پڻ چئبو آهي. انهن لفظن مان ”ن“ ڪڍيو ويو آهي. ائين ڪيترن لفظن مان ”ن“ غن توهان کي حذف ٿيل نظر ايندو.

(۴۸) ڻ

”ڻ“ سان، سواءِ ”ٺوڻ“ لفظ جي ٻيو ڪو به شروع ڪو نه ٿو ٿئي، ڪٿي تبادلي ۾ ”ڻ“ کي حذف پڻ ڪيو ويندو آهي. ”ڻ“، ”ڙ“ کي ويجهو آواز آهي. انهيءَ ڪري انهن جو پاڻ ۾ ويجهڙائي جو رستو آهي. ڪٿي ”ڻ“ نون غن وانگر به ڪم آئي آهي. مثلاً.

- ڍڪڻ - ڍڪ (ڻ - --)
- ساڻيهه - ساڙيهه (ڻ - ڙ)
- ڪڙاهه - ڪڙاهه (ڻ - ڙ)
- ماڻهون - ماڙهو (ڻ - ڙ)

وڙاه - وڙاه (ڙ - ڙ)

ڏڻ - ڏينهن (ڻ - ن)

”ڻ“ جو اوهان کي ڪو ٻيو تبادلو نظر اچي ته پنهنجي پائرن کي ضرور واقف ڪجو. البت جي اهو ڪرم اوهان مون تي ڪيو ته اوهان جي ٿوري سان اهو هن ڪتاب ۾ شامل ڪيو ويندو. مون کي جو ڪجهه تبادلو سجهيو ٿي، سو مون اوهان کان لکائي ڪو نه رکيو آهي. اوهان کي به گهرجي ته مون کان اوهان پنهنجي ڄاڻ نه لکايو. جي نه لکائيندا ته مهرباني، جي ڪنجوس ٿي پنهنجي معلومات لکائي رکي ڇڏيان ته نهيو! منهنجي ميار اوهان تي لڳي. ميارون پنهنجن تي ڪيون. ڌارين تي ايتريون ڪيون!

(۴۹) و

”و“ اکر سنڌي ٻوليءَ جو ۴۹ نمبر اکر آهي. اهو ”و“ اکر گهڻو ڪري اسم واحد جي پٺيان ايندو آهي. اسان جي سنڌي لفظ جي وڏي ۾ وڏي سڃاڻپ به اها آهي ته، اُن جي پڇاڙيءَ ۾ گهڻو ڪري ”و“ هوندو ئي هوندو. جن ٻين ٻولين ۾ به ”و“ لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ آهي، اهي ٻوليون به سنڌيءَ کان گهڻو متاثر ٿيل ليکيون آهن. جتي سنڌي ٻوليءَ ۾ ”و“ آهي، فارسيءَ ۾ توڙي عربيءَ ۾ يا اردوءَ ۾ يا سنسڪرت ۾ اُتي ”ب“ ڪم آيل آهي. عربيءَ ۾ چون ”بله“ ۽ اسين سنڌيءَ ۾ چئون ”ولهه“. سنسڪرت ۾ چئون ”بال“ سنڌيءَ ۾ چئون ”وار“. پارسيءَ ۾ چون ”برآمده“ ۽ سنڌيءَ ۾ ”وراندو“. اردو يا هنديءَ ۾ چئون ”يلغار“ يا ”بسنت“ اسين سنڌيءَ ۾ چئون ”ولهار“ يا ”وسنت“. اسان سنڌي جتي ”و“ اکر

اُچارِيون اُتي ”ٻيون قومون“ ”ب“ اُچارين. اُهو انهيءَ ڪري
 ٿيو آهي جو دنيا جي پراڻي رسم الخط ۾ ”و“ ۽ ”ب“ جي
 صورت هڪجهڙي آهي. ”موهن جي دڙي“ ۾ پڻ ائين آهي.
 اهو اثر ٻين تي گهڻو آهي. پر خود اسان تي به ٿورو گهڻو آهي.
 اسين به ”و“ جي بدران ”ب“ اُچاريندا آهيون. ”وانر“ کي
 انهيءَ سبب ڪري ”باندر“ پيا چئون ۽ ”وڇ“ يا ”وڄلي“ کي
 اڄ ”بجلي“ پئا چئون. اهڙيءَ طرح ”ويراڳي“ کي ”بيراڳي“ ۽
 ”ويراڳ“ کي ”بيراڳ“ ڪري چوندا آهيون. ۽ ائون اهڙا
 الفاظ هتي ڏيان ٿو. هروڀرو ته ”و“ مان ”ب“ ۾ لفظ يڪدم
 ته ڪو نه ٺهندا پر اوهان جي محنت ڪندا، ته توهان کي ”و“
 کان ”ب“ ڏانهن ويندڙ اکر روز هڪ ٻه مليو ويندا. اُهي نوٽ
 ڪريو. اهڙي طرح سان توهان وٽ لفظن جو ذخيره وڌندو ۽ اوهان
 کي ڏکين لفظن جي معنيٰ ڪيڏن ۾ ڪا به تڪليف ڪو نه ٿيندي:

و	-	ب
وارو	-	بارو
وينڪ	-	بينڪ
سرو	-	شراب
سيوي	-	سبي
ورهه	-	بره
ويراڳي	-	بيراڳي
وڏر	-	ابر
ورتاءَ	-	برتاءَ
ورسڻ	-	برسڻ
ورسجڻ	-	برسجڻ
ورسي	-	برسي

”و“ جا ٻيا به ننڍا ننڍا تبادلا ٿيندا آهن. ڪٿي ”و“،
 ”پ“ ۾ به تبديل ٿيندو آهي، ”سيوي“ کي ”سيپي“ انهي
 ڪري چئبو آهي.

ڪڏهن ڪڏهن ”و“ ”ب“ جي بدران ”ڀ“ سان به مٿيو
 آهي. ”ويلڻ“ جنهن سان ڪڻڪ جون مانيون پڇاڻبيون آهن
 سو ڪٽ ڪٽ ”ڀيلڻ“ چوندي ٻڌو ويو آهي. انهيءَ ڪري
 واڻيءَ کي ”ٻاڻي“ به چئبو آهي.

”و“، ”ه“ ۾ ڦرندو آهي، ”چوڻ“ انهيءَ ڪري ”ڪهڻ“
 ٿيندو آهي. فارسيءَ جي لفظن ۾ جتي پڇاڙيءَ ۾ ”ه“ هجي،
 اُتان اها ”ه“ ڪڍي ”و“ وجهو ته اُن لفظ جو روپ سنڌي ٿي
 پوندو. مثلاً ”آشيانہ يانہ“ مان ”آشيانو“ يا آسوده مان
 ”آسودو“.

”و“ ۾ ”ڌ“ به ڦرندو آهي. ”ونگو“ انهيءَ ڪري
 ”ڌنگو“ ٿيو آهي. ڪٽ لفظ ”ويڪر“ ”موڪر“ چوندي به ٻڌو
 ويو آهي. اهو ”و“ ”م“ جو تبادلو ليکبو ”الائون“ کي
 ”الائڻ“ به چون. هتي و، پ جو ڦيرو ٻڌرو ٿو ٿئي. ڪٿي ته
 ”و“ کي ڪٽيو ويو آهي. ”وٿاڻ“ لفظ انهيءَ ڪري ”ٿاڻ“ ٿيو
 آهي.

”و“ ”ب“ سان تبديل ٿيندو آهي ۽ پڻ ٻ، پ، ڦ، ه، ڪ،
 م، ڌ ۽ الف ”و“ سان تبديل ٿيندا آهن، جن مان مون ڪن جا مثال ڏنا
 آهن.

(۵۰) هم

”ه“ جو الف سان تبادلو
 هيڪلو - اڪيلو

هڪ	-	اڪ
هُن	-	اُن
هُتان	-	اُتان
هتان	-	اتان
هو	-	او
هتي	-	اُتي
هتي	-	اتي
”ه“ جو ”س“ سان تبادلو		
واهڻ	-	وسئڻون
آهنگو	-	آسانگو
آهرو	-	آسرو
اهڙا	-	اسڪيا
أرھ	-	إرس
مانهن	-	ماش
پيهڻ	-	پيسڻ
ماه	-	ماس
”ه“ جو ”ڪ“ سان تبادلو		
”چوهر“ لاسي ماڻهو ”چوڪر“ کي چوندا آهن ۽ ”ه“		
جو ”ڪ“ سان تبادلو ڪندا آهن.		
”ه“ جو ”ڇ“ سان تبادلو:		
”هاڪ“ کي ”چاڪ“ پڻ چئبو آهي:		
”چٽي ويندين چاڪ، پاڻهين پوندا پيش مون“ اهو ”ه“		
۽ ”ڇ“ جو تبادلو آهي.		
”ه“ جو ”پ“ سان تبادلو		
”لهڻ“ کي ”ليڻ“ به ڪري ياد ڪريون، اهو ”ه“ ۽		

”پ“ جو تبادلو آهي. هونئن به ”پ“ مان ”ب“ وڃائي ته باقي ”ه“ بچندي. اهو چڻ ”ه“ سان ”پ“ بدلائي ويئي آهي.

”ه“ سان ”ج“ جو تبادلو:

اسان جا سرائڪي وارا ڀائر ”هلڻ“ کي چون ”جلڻ“، اهو ”ه“ ۽ ”ج“ جو تبادلو ڪن ٿا. مٿي ”ه“ جو الف، س، ش، ڪ، چ، پ ۽ ڇ سان تبادلو ڪيو ويو آهي. انهيءَ کان سواءِ ”ه“ جو ٻين اکرن سان تبادلو مون کي ڪو نه سجهي. ”ه“ سنڌي ٻوليءَ جي آئيويٽا موجب ۵۰ اکر آهي. ”ه“ جو وڏو تبادلو ”الف“ ۽ ”س“ سان ٿيندو آهي.

(۵۱) ء

”ء“ اسان جي الف - ب جو ۵۱ اکر آهي. ”م“ ”ت“ ۽ ”ڌ“ سان ”ء“ جو گهڻو تبادلو ٿيندو آهي. هونئن گهڻو ڪري جتي ڪو اکر ڪمزور ٿي ويندو آهي. اُن جاءِ تي ”ء“ اڀري ايندو آهي، وري جيڪو ٻيو طاقت وارو لفظ اتي قبضو ڪرڻ گهرندو آهي ته ”ء“ ان کي وڏي دل سان جاءِ ڏيندو آهي. ”ء“ جي تبادلي لاءِ هيٺ ڪي لفظ ڏيان ٿو:

ڪنئاري - ڪماري (ء - م)

نئڻ - نمڻ (ء - م)

جيٽان - جتان (ء - ت)

ڪيٽان - ڪٿان (ء - ت)

(۵۲) ي

”الف“ کان وٺي ”ي“ تائين اکرن جي ڦير گهير جو ذڪر ڪري چڪو آهيان. باقي ”ي“ اسان جي ٻوليءَ جي الف - ب ۾ آخرين اکر آهي ۽ اهوئي ۵۲ اکر آهي. ”ي“ جو تبادلو ”ج“ ۽ ”ڄ“ سان ٿيو آهي:

سيڻ - سڄڻ (ي-ج)

يوگ - جوگ (ي-ج)

ايوگ - اجوگ (ي-ج)

مسيٽ - مسجد (ي-ج)

مٿين آوازي تبادلو کي ذهن ۾ رکيو ويو ته سنڌي ڏکين لفظن جي معنيٰ آسانيءَ سان يڪدم پلٽ پئي سگهندي ۽ ٻوليءَ جي اندروني خاڪي جي خبر پئجي سگهندي. هن سڄي مٿاستا جو خاڪو پيش ڪيو ويو آهي ته جيئن هن سڄي ڪتاب جي آوازي تبادلي جي جدول آسانيءَ سان معلوم ڪري سگهجي.

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ٻرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪَ ڄاڻو ته اهو ڪُوڙو آهي. نه ئي وري پَنَ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا

ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پن ساوا، ڳاڙها، نيلا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پن به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پنن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پنن سان ان جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پنن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پئانڊڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ آياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ، پُڪارَ
سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود جي مد مقابل
بيهاريو آهي. آياز چوي ٿو ته:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

ڄڻ ڄڻ جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چڻ ٿا؛
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهتا چڻ ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي سُرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اٿي، هي بم - گولو، جيڪي به کڻين، جيڪي به کڻين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي
ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي
نشاني آهي.

پڻ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين
محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پڻ نصابي ڪتابن
سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين
ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَن سڀني کي چو، چالاڪ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي پنهنجو حق، فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پيءُ
 پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَن پَن جو پڙلاءُ.“
 - اياز (ڪي جو بيجل ٻوليو)